227

2 ман. 50 гэп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)
Выпуск 3 (11)
Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“
Баку — 1956

3274

С... ...ЫЙ
...ЛЯР

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Үчүнчү бурахылыш

АЗӘРБАЙЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1956

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Үчүнчү (11-чи) бурахылыш

M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

3274

„Азәрбайчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1956

МҮНДӘРӘҶАТ

	Сәh.
С. Ҷәфәров—Исим тә'лиминин бә'зи мәсәләләринә даир	3
Р. Мәммәдов—Халглар арасында достлуг идеяларыны шакирдләрә нечә ашылайырам	19
М. Мустафаев—Табели мүәккәб ҷүмләдә будаг ҷүмләнин тәдриси тәҷрүбәсиндән	32
А. Ахундов вә З. Сәмәдов—Гызыл вә күмүш медала тәгдим олунмуш инша язылар һаггында	42
И. Зүлфүгаров—Бакы мәктәбләриндә дил вә әдәбијат тәдрисинин вәзијјәти һаггында	55
Р. Әсәдов—V синифдә фе'лә аид бир нечә дәрс нүмунәси	62
Ч. Әһмәдов—V синифдә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» (XII шәкил) п'есини нечә кечмәли	77
Ә. Әфәндизадә—Орфографијадан әјани вәсаит	86
М. Гасымов—Н. Нәримановун грамматика дәрсликләри һаггында	94

Редактор Мир Аббас Асланов.
Корректор И. Фәрәҷуллаев.

Чапа имзаланмыш 7/IX-1956-чы ил. Кағыз форматы 60×84 1/16 3,12 чап вәрәги 5,69.

ФГ 04751 Сифариш 129 Тираж 5.150

Бирләшмиш Нәшријјат мәтбәәси. Бакы, Сталин проспекти, 137.
Редаксијанын адреси: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт евн, тел. 3-13-45.

С. ҶӘФӘРОВ
филолоҗи елмләри намизәди.

ИСИМ ТӘ'ЛИМИНИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР

I. Исим—әсас нитг һиссәсидир

Грамматиканын тәдрисиндә нитг һиссәләриндән исмин тә'лими әсас ерләрдән бирини тутур. Бунун башлыча сәбәби ондан ибарәтдир ки, исим анлайышы, һәр шејдән әввәл, мадди варлыгларын вә онун әсасында дәрк едилән вә я тәсәввүр едилән һадисәләрин адларыны әһатә едир; мәсәлән, адам, һәким, гузу, көјәрчин, әв, дәмир вә с. кими сөзләр варлыгларын; тәблиғат, зәлзәлә, јоху, фикир, хәјал вә с. кими сөзләр варлыгларын фәалијјәти нәтиҹәсиндә јаранан вә варлыг кими дәрк едилән һадисәләрин адлары олуб морфолокијада исим сајылыр.

Нитг һиссәләринин тә'лиминдә исмин хүсуси ер тутмасынын сәбәбләриндән бири будур ки, тәфәккүр просесинин тамамланмасында, онун бир систем шәклинә дүшмәсиндә вә дилин үнсијјәт васитәси олмаг хүсусијјәтинин тәзаһүрүндә мүһүм рол ојнајан сифәт, сај, феил кими әсас нитг һиссәләри исимлә бағлы олур; онун мүәјјән бир әламәтини, кејфијјәтини, кәмијјәтини вә я һәрәкәтини көстәрмәк үчүн ишләдилир; мәсәлән, **гара торпаг, балача гуш** ифадәләриндә **гара, балача** сифәтләри **торпаг, гуш** исимләринин әламәтини; **јағлы чөрәк, ширин алма** ифадәләриндә **јағлы** вә **ширин** сифәтләри **чөрәк** вә **алма** исимләринин кејфијјәтини; **беш китаб, он ағач** ифадәләриндә **беш, он** сајлары **китаб** вә **ағач** исимләринин кәмијјәтини; **гуш учур, су ахыр** ифадәләриндә **учур, ахыр** феилләри **гуш** вә **су** исимләринин һәрәкәтини билдирир.

Ајдындыр ки, исимләр (башга сөзлә десәк, онлары ифадә едән об'ектив варлыг) олмасајды, онлара хас олан әламәт, кејфијјәт, кәмијјәт вә һәрәкәт дә ола билмәзди.

Бундан башга бир чәһәти дә гейд этмәк лазымдыр ки, исим өз зәнкинлийи э'тибарилә дә башга нитг һиссәләриндән үстүн ер тутур. Һәр һансы бир мәтндәки нитг һиссәләрини нәзәрдән кечирсәк, буну айдын көрә биләрик.

Нитг һиссәләринин тәдрисиндә исми тә'лим этмәдән, башга нитг һиссәләрини тә'лим этмәк гейри-мүмкүндүр. Мәһз буна көрәдир ки, грамматикая аид програм вә дәрсликләрдә нитг һиссәләринин тә'лими исимдән башланыр.

II. Исмин тә'рифи

Шакирдләрә исимләри мүкәммәл мәнимсәтмәк үчүн, исмә верилән тә'рифин элми чәһәтдән дүзкүн вә дәгиг олмасы бөйүк әһәмиййәтә маликдир.

Бу чәһәтдән мөвчуд дәрсликләрдә исмә верилән тә'риф чох дүзкүн вә мәгсәдәуйғундур. Онун дүзкүнлүйүнү, элмилийини яхшы баша дүшмәк үчүн, Азәрбайчан дилинин грамматикасына аид дәрсликләрдә индийә гәдәр верилмиш тә'рифләри нәзәрдән кечирмәк лазым кәлир.

Вахтилә Азәрбайчан дилинә аид грамматикаларда исмә тәхминән белә тә'риф верилмишди:

«Көзлә көрдүйүмүз вә я һисс этдийимиз шейләрин адларына исим дейилир».

Бу тә'риф гейри-элмидир. Чүнки мүасир Азәрбайчан дилиндә «шей» сөзү һәр һансы чансыз бир чисим мәфһумуну билдирир (мәсәлән: даш, дәмир, чөрәк вә с.), һалбуки исимләр тәкчә шейләрин дейил, эйни заманда инсан, һейван вә башга варлыгларын, һадисәләрин, мүчәррәд вә хәяли варлыгларын вә с. адларыны да әһатә едир. Әкәр «шей» истилаһыны биз бүтүн бу сайдыгларымызы ифадә едә билән бир сөз кими гәбул этмәли олсаг, о заман бу тә'рифә әсасән, хәяли варлыгларын адларыны билдирән исимләри дә көз илә көрмәдийимиз, лакин һисс этдийимиз һәгиги варлыгларын адлары кими гәбул этмәлийик.

Айдындыр ки, белә бир тә'риф материалист методолокиясына әсасланан совет мәктәбләриндә өзүнә ер тута билмәзди. Мәһз буна көрә Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулдугдан сонра, мәктәб дәрсликләриндә исмин тә'рифи дәйишдирилә-рәк ашағыдакы шәкилдә верилди:

«Инсан, һейван вә башга варлыг вә һадисәләрин адларыны билдирән сөзләрә исим дейилир».

Лакин бу тә'риф дә өз маһиййәти э'тибарилә көһнә тә'рифдән чох да сечилә билмәди. Сонралар һәмин тә'риф даһа да тәкмилләшдирилди вә элми бир тә'риф шәклинә салынды.

1939-чу илдән башлаяраг, грамматика дәрсликләриндә исмә ашағыдакы тә'риф верилди:

«Әшянын адларыны билдирән нитг һиссәсинә исим дейилир».

Белә бир тә'риф өз кичик ифадә сәһвинә бахмаяраг, элми чәһәтдән дүзкүндүр. Әлбәттә, «әшянын адыны билдирән сөзләрә исим дейилир» шәклиндә верилсә иди, V синиф шакирдләри үчүн даһа айдын оларды.

Сон тә'рифдә верилмиш «әшя» сөзүнү—истилаһыны нечә баша дүшмәк лазымдыр?

Өз мәншәи э'тибарилә «әшя» сөзү дилимизә әрәб дилиндән кәлмә сөздүр. Бу сөзүн лүғәт мә'насы «шейләр» демәкдир. Эйни көкдән олан «шей» вә «әшя» сөзләри бизим дилимиздә ени мә'на хүсусиййәтләри кәсб едәрәк, ики мүхтәлиф сөз кими сабитләшмишдир. Дилимиздә «шей» сөзү әсасән рус дилинин «вешь» сөзү, «әшя» сөзү исә бир истилаһ олараг, рус дилиндәки «предмет» сөзү мә'насында ишләдилир.

Истәр рус дилиндә «вешь» вә «предмет» сөзләри, истәрсә дә мүасир Азәрбайчан дилиндә «шей» вә «әшя» сөзләри мә'на э'тибарилә бир-биринә нә гәдәр яхын олсалар да, эйни мә'налы сөзләр, йә'ни синоним сөзләр дейилдир. «Әшя» («предмет») мәфһуму «шей» («вешь») мәфһумундан чох-чох кенишдир.

«Әшя» мәфһуму «шей» мәфһумуну да әһатә этдийи һалда, икинчиси биринчисини әһатә едә билмир.

«Әшя» мәфһуму даирәсинә бүтүн варлыглар, варлыгларын хүсусиййәтләри нәтичәсиндә әмәлә кәлән ичтимаи, тәбии һадисәләр (юху, дүшүнчә, тәблиғат, ингилаб, яғыш, күләк, зәлзәлә вә с.) тәсәввүрү; инсан чәмиййәтинин инкишафы илә әлагәдар олараг, инсанларын дини көрүшләри нәтичәсиндә яранмыш олан хәяли варлыг анлайышлары дахилдир.

Бәс белә бир мүрәккәб мәфһуму ифадә едән сөзү бешинчи синиф шакирдләри бирдән-бирә нечә гаврая биләрләр? Әлбәттә, шакирдләр буну бирдән-бирә дейил, тәдричән гаврайырлар. Чүнки шакирдләрә әшя һаггында мә'лумат һәлә биринчи синифдән башлаяраг верилир. II, III, IV синифләрдә онларын бу һаггдакы мә'луматы тәдричән кенишләндирилир. Буна көрә дә, бешинчи синиф шакирдләри үчүн «әшя» мәфһумуна аид олан бүтүн анлайышлар һаггында мә'лумат верилмәси зәрури дейилдир. Бу мә'луматы онлар грамматика тә'лими просесиндә тәдричән алыр вә белә ликлә дә «әшя» истилаһынын мә'насыны айдын шәкилдә мәнимсәйә билирләр.

Буна бахмаяраг, бешинчи синиф грамматикасында «әшя» сөзүнүн ифадә этдийи мәзмуну шакирдләрин төсәввүрүндә нәгш этдирмәк үчүн **«ким? нә?** вә бә'зән дә **hара?** суалларындан биринә чаваб олан бүтүн сөзләр әшяны билдирир» изаһаты верилир.

Белә бир мә'лумат вә изаһатдан сонра шакирдләр әшя билдирән сөзләрин исим олдуғуну, исимләрин **ким? нә?** бә'зән дә **hара?** суалларына чаваб олдуғуну, даһа доғрусу, исимләрин **ким? нә?** вә **hара?** суалларындан биринә чаваб вердийини биләчәк вә мөһкәм мәнимсәйәчәкләр.

III. Исмин суаллары

Исмин тә'лиминдә мүһүм ер тутан мәсәләләрдән бири дә исмә аид суллар мәсәләсидир. Исмин суаллары ибтидаи вә орта мәктәбләрдә онун (исмин) шакирдләр тәрәфиндән яхшы мәнимсәнилмәсинә хидмәт әдән васитәләрдән биридир.

Азәрбайчан дилиндә шәхс билдирән вә шәхсләшән бүтүн исимләр **ким?** суалына, ердә галан исимләр **нә?** суалына чаваб олур. Демәли, дилимиздә шәхс билдирән исимләр башга исимләрдән фәргләндирилир.

Азәрбайчан дилиндә бә'зи исимләр, хүсусилә шәһәр, кәнд, район, өлкә вә с. кими мәкан билдирән исимләр **hара?** суалына чаваб олур. Мәсәлән: hара?—Бакы, hара?—Күрчүстан, hара?—Көйчай вә с.

Азәрбайчан дилиндә адлыг һалында олан **hара?** суалы, йөнлүк һалында ишләнән **hара? (hарая?)** суалынын эйни дейилдир. Адлыг һалдакы **hара?** суалы, исимләрдә шәхсләри фәргләндирән **ким?** суалы кими, ердә галан исимләрдән мәкан билдирән исимләри фәргләндирән суалдыр. О да өз грамматик мә'насы вә формасы э'тибарилә адлыг һалда олан **ким?** вә **нә?** суалларынын грамматик мә'на вә формасына маликдир. Йә'ни **ким?** вә **нә?** суаллары әшянын адыны билдирән сөзләри әвәз этдийи кими, **hара?** суалы да белә сөзләри әвәз эдир. **Ким? вә нә?** суаллары һалландыгы кими, **hара?** суалы да һалланыр: hара, hараным, hарая, (hара), hараны, hарада, hарадан.

Азәрбайчан дилиндә hара әвәзлийи **ким** вә **нә** әвәзликләри кими исмин һалларына көрә дәйишир. Чүмләдә мүбтәданы әвәз эдир вә ону мүәййәнләшдирмәйә хидмәт эдир; мәсәлән: «hара бөйүк шәһәрдир?» чүмләсиндә **hара** әвәзлийи мүбтәдадыр. «Москва өлкәмизин гәлбидир» чүмләсиндә Москва сөзү мүбтәдадыр. Ону мүәййәнләшдирмәк үчүн **hара?** суалы верилир. hара өлкәмизин гәлбидир?—Москва.

«hара» сөзүнүн дилимиздәки бу хүсусиййәтләри көстәрир

ки, бу сөз исмин адлыг һалында мәкан адлары билдирән суал әвәзлийи олуб, дилдә белә исимләри фәргләндирмәк үчүн ишләдилир. Мәһз буна көрә дә грамматика китабларында исимләри мүәййәнләшдирмәк үчүн, исмин бүтүн һалларында **ким? нә?** суаллары илә бирликдә **hара?** суалынын да ишләдилмәси истәр әлми вә истәрсә дә методик чәһәтдән тамамилә дүзкүндүр. Мә'лумдур ки, шакирдләр үчүн нә?—Бакы, нәйин?—Бакынын, нәйә?—Бакыя, нәдә?—Бакыда, нәдән?—Бакыдан ифадәләриндәнсә, hара?—Бакы, hараным?—Бакынын, hарая?—Бакыя, hарада?—Бакыда, hарадан?—Бакыдан ифадәләри даһа тәбии, даһа айдындыр.

IV. Исмин мә'нача нөвләри

Исмин тә'лиминдә чәтин мәсәләләрдән бири әшя адларыны билдирән бүтүн исимләри шакирдләрә таныда билмәк вә мәнимсәтмәк мәсәләсидир. Юхарыда гейд этдийимиз кими, кениш мә'наи малик олан «әшя» сөзү мә'нача бир чох хүсусийәтләри олан мәфһум адларыны әһатә эдир. Бунлардан бә'зиләри конкрет, бә'зиләри дә мүчәррәд олур.

Бешинчи синифдә конкрет вә мүчәррәд исимләри шакирдләрә яхшы мәнимсәтмәк үчүн, онлары мә'нача ашағыда көстәрилән груплар үзрә нөвләрә айырмаг мәгсәдә даһа мүвафиг олар:

1) шәхс адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: адам, һәким, мүәллим, тәләбә, шакирд вә с.;

2) башга чанлыларын адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: инәк, тоюг, илан, түлкү, зәли, кәпәнәк вә с.;

3) чисим вә мәкан адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: саат, китаб, әв, шәкил, журнал, гашыг, стәкан, шәһәр, кәнд, дағ, дәрә вә с.;

4) маддә адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: су, даш, нефт, бензин, спирт, hава, hидрокен вә с.;

5) тәбиәт hадисәләринин адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: кечә, күндүз, яғыш, күләк, зәлзәлә вә с.

6) ичтимаи hадисәләрин адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: имтаһан, митинг, йығынчаг, ичлас, тәблиғат вә с.;

7) әламәтләрин адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: садәлик, яшлылыг, мәһсулдарлыг, чәтинлик вә с.;

8) һәрәкәт вә вәзиййәт адларыны билдирән исимләр; мәсәлән: һәрәкәт, сычрайыш, ейинти, тикинти, кәзинти, ахтарыш вә с.

Исимләрин мә'нача нөвләрини шакирдләрә яхшы мәнимсәтмәк мәгсәдилә мүәллим ашағыдакы нүмунә үзрә бир чәдвәл дүзәлдиб дәрсдә бундан истифадә эдә биләр.

Исимләрин мә'нача нөвләри

Шәхс адлары	Башга чанлыларын адлары	Чисим вә мәкан адлары	Маддә адлары	Тәбиәт һадисәләринин адлары	Ичтимаи һадисәләрин адлары	Әламәт адлары	Һәрәкәт адлары
шакирд	инәк	шәкил	су	кечә	имтаһан	сарылыг	кәзинти
ата	тоюг	гәләм	һава	күндүз	ичлас	яшыллыг	чөкүнтү
баба	түлкү	китаб	нефт	зәлзәлә	ярыш	дашлыг	дағынты
катиб	дәлә	стол	бензин	яғыш	көрүш	сағламлыг	овунту
сәдр	зәби	тахта	газ	дүшмән	вуруш	үчүш	хәстәлик
мүдир	көпәнәк	көрпүч	азот	титрәйиш	йығынчаг	көзәллик	газынты
директор	ары	канд	карбон	партлайыш	чәкишмә	тәмизлик	гырынты
Вәли	һөрүмчәк	шәһәр	спирт	дөнү	нитг	йорғунлуг	чүрүнтү

Өз мәнимсәнилмә чәтинлийи э'тибарилә, бу исим групларыны үч гисмә айырмаг олар. Биринчи гисмә шәхс, башга чанлылар, чисим вә маддә адларыны билдирән исимләри дахил этмәк олар ки, бунларын һәм тәдрисиндә мүәллимләр, һәм дә мәнимсәнилмәсиндә шакирдләр һеч бир чәтинлийә раст кәлмәзләр. Чүнки белә исимләрин ифадә этдикләри варлыгларын, демәк олар ки, чоху ушағын һәяты вә мүһити илә әлагәдардыр. Буна көрә шакирд һәмин варлыглары билдирән сөзләрин грамматикада исим адландырылдығыны тез баша дүшүр.

Икинчи гисмә тәбиәт һадисәләри вә ичтимаи һадисәләрин адларыны билдирән исимләри дахил этмәк олар. Шүбһәсиз, белә исимләрин ифадә этдикләри мәфһум, анлайыш вә тәсәввүрләр биринчи чисимләрин ифадә этдикләри мәфһумлара нисбәтән, шакирдләр үчүн гаранлыг вә анлашылмаздыр. Чүнки бу исимләр биринчи гисим исимләр кими билаваситә варлыгларын адларыны дейил, варлыгларын әлагә вә мүнасибәтләри нәтичәсиндә баш вермиш һадисәләрин адларыны билдирир. Мәсәлән: ичлас вә я йығынчаг һадисәсинин баш вермәси үчүн, мүәййән бир мигдар адамын бир ерә топлашмасы вә мүәййән бир мәсәлә этрафында мүзакирә апармасы лазымдыр. Яғыш, кечә, күләк кими тәбиәт һадисәләри дә мүхтәлиф вә мүрәккәб просеслер нәтичәсиндә мейдана кәлир. Она көрә дә шакирдләр белә һадисәләри билдирән сөзләрин грамматикада исим адландырылдығыны нисбәтән чәтин баша дүшүр вә онлары исим кими чәтин таныя билирләр.

Үчүнчү гисмә әламәт, һәрәкәт вә вәзиййәт билдирән исимләри дахил этмәк олар. Белә исимләрин ифадә этдикләри мәфһум, анлайыш вә тәсәввүрләр шакирдләр үчүн әввәлинчиләрә нисбәтән даһа гаранлыг вә анлашылмаздыр. Чүнки, бунлар биринчи гисмә мәнсуб исимләрдә олдуғу кими, билаваситә варлыгларын әлагә вә мүнасибәтләри нәтичәсиндә дейил, онларын әламәтләринин үмумиләшмиш бир әшя кими шүурумузда тәсәввүрү нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Она көрә дә шакирдләр белә бир мүрәккәб просес нәтичәсиндә әшялашмыш мәфһумларын адларыны билдирән исимләри асанлыгла мәнимсәмәкдә вә онлары сечиб танымагда чох чәтинлик чәкәчәкләр.

Исимләрин бу хүсусиййәтләриндән асылы олараг, белә бир нәтичә чыхыр ки, дил мүәллимләри бә'зи исимләрин өйрәдилмәсинә хүсуси фикир вермәли вә бунун үзәриндә бир сыра мүхтәлиф чалышмалар апармалы, шакирдләрә мүхтәлиф тапшырыглар вермәлидирләр.

Шакирдлəр биринчи гисмə мəнсуб исимлəр əсасында, онларын əшянын адыны билдирəн сөзлəр олдуғуну вə ким? нə? бə'зəн дə hара? суалына чаваб олдугларыны, чəм вə нисбəт шəкилчиси гəбул этдикляриии, hалландыгларыны мəнимсəдикдəн сонра, эйни хүсусиййəтлəрə малик олан башга исимлəри дə тез мəнимсəйə билярлəр.

Икинчи вə үчүнчү гисим исимлəрин мəнимсəдилмəси үчүн бир сыра мүхтəлиф əмəли тапшырыгларын апарылмасы мəслəhəт көрүлүр. Мəсəлəн:

1) Тəбиəт hадисəлəрини билдирəн гар, пайыз, гыш, бahар, зəлзəлə вə с. исимлəри чүмлəлəрдə ишлəтмək.

2) Ичтимаи hадисəлəри билдирəн ичлас, ярыш, атышма, вуруш вə с. исимлəри чүмлəлəрдə ишлəтмək.

3) Яр, уч, көр, бах, күл, вур, яғ, көстəр сөзлəринə **ыш, иш, уш, үш** шəкилчиляриндəн уйғун кəлəнини артырмагла, тəбиəт вə ичтимаи hадисəлəри билдирəн исимлəр дүзəлтмək.

4) Əввəлки тапшырыгда **дүзəлдилмиш** исимлəрдəн ичтимаи hадисəлəри билдирəнлəрини айырыб язмаг.

5) Көз, тик, е, гыр, газ, чək, ов (овмаг), яғ (яғмаг) сөзлəринə **ынты, инти, унту, үнтү, йинти** шəкилчиляриндəн уйғун кəлəнини артырмагла həрəкəт билдирəн исимлəр дүзəлтмək.

6) Əввəлки тапшырыгда дүзəлдилмиш həрəкəт билдирəн исимлəри чүмлəлəрдə ишлəтмək.

7) Сары, яшыл, дəрə, дүзəн, сағлам, көзəл, йорғун, үстүн сөзлəринə **лыг, лик, луг, лүк** шəкилчиляриндəн уйғун кəлəнини артырмагла əламəт билдирəн исимлəр дүзəлтмək.

8) Əввəлки тапшырыгда дүзəлдилмиш əламəт билдирəн исимлəри чүмлəлəрдə ишлəтмək.

Өз маhиййəти э'тибарилə чох мүhүм олан белə тапшырыглара, чох тəəссүф ки, дəрсликлəрдə аз тəсадүф эдилир. Она көрə дə дил мүəллимляри көстəрилəн нүмунəдəн истифадə эдəрək буна охшар мүвафиг тапшырыглар дүзəлдиб, шакирдləри чалышдыра билярлəр.

V. Хүсуси вə үмуми исимлəр

Мүшаhидəлəр көстəрир ки, шакирдлəр бə'зи hалларда хүсуси вə үмуми исимлəри мүəййəнлəшдирмəкдə чəтинлик чəкирлəр. Бунун əсас сəбəби ондан ибарəтдир ки, исимлəрин үмумилийи вə хүсусилийи дəрсликдə истənилəн дəрəчəдə ишыгландырылмамыш вə онун нəзəри əсасы верилмəмишдир. Доғрудур, белə бир дəриң изаhат вə нəзəри билик бешинчи синиф шакирдləри үчүн язылмыш дил дəрслийиндə верилə дə билмəз. Бунунла белə, исимлəрин хүсуси вə үмуми олмасы hагда дүрүст билик вермək мəсəляси дəрслийин гаршысында гоюлмушдур. Она көрə дə, Азəрбайчан дилинин грамматикасына аид индийə гəдəр нəшр эдилмиш дəрсликлəрдə хүсуси вə үмуми исимлəрин мүхтəлиф шəкиллярдə изаh эдилдийинə тəсадүф олунур.

1937-чи илдə нəшр эдилмиш «Азəрбайчан дилинин грамматикасы» дəрслийиндə дə исимлəрин хүсуси вə үмумилийи исимлəр hаггындакы үмуми мə'лумат ичərисиндə верилмишди. Орада дейилир: «Хүсуси адлар (исимлəр) нөвүнə көрə тək олан варлыгларын адларыны билдирəн сөзлəрдир».

Əввəлəн, белə долашыг вə ағыр изаhатдан шакирдлəр үмуми вə хүсуси исимлəри нечə башa дүшə билярдиляр? Дикəр тəрəфдəн, бу изаhатда элми чəhəтдəн янлышлыг вардыр: хүсуси исимлəр hеч дə «нөвүнə көрə тək олан варлыглары билдирмир». Үмумиййəтлə, тəбиəтдə нөвүнə көрə варлыг мөвчуд дейилдир. Азəрбайчан, Араз, Бакы сөзлəриндəн **Азəрбайчан** өз варлығы э'тибарилə өлкə адыны, **Араз**—чай адыны, **Бакы** исə шəhəр адыны билдирир. Айдындыр ки, истəр өлкə, истəр чай вə истəрсə шəhəр варлыглары дүняда тək дейилдир.

Дəрсликдə үмуми исимлəрə аид верилəн изаhат да чох мəнтигсиздир. Бурада дейилир ки, «үмуми адлар (исимлəр) инсан, hейван вə саир шейлəрə аид адлардан башга, бизим шүурумузда əмələ көлмиш мəнтиги мəфhумларын адларыны да билдирир».

Əввəлəн, ону гейд этмək лазымдыр ки, инсан, hейван вə саирəйə аид ад ифадəси дүз дейилдир. Адлар əшяя аид ола билмəз, адлар билаваситə əшяны (инсан, hейван вə с.) билдирəр.

Икинчиси, бу тə'рифə көрə куя инсан, hейван вə саирə мəнтиги мəфhум дейил вə бизим шүурумузда əмələ көлмир. Hалбуки бүтүн исимлəр мəнтиги олараг мүəййəн мəфhумлары, əшя мəфhумуну ифадə эдир вə онларын адларыны билдирир.

Белə бир гейри-элми тə'риф 1939-чу илə гəдəр нəшр эдилəн дəрсликлəрдə бу вə я дикəр шəкилдə давам этмишдир.

1939-чу илдə нəшр эдилмиш дəрсликлəрдə исə бу тə'рифə тəсадүф эдилмир. Лакин бурада ени бир тə'риф дə верилмир. Садəчə исимлəрин хүсуси вə үмуми олараг ики ерə бөлүндүйү көстəрилир вə хүсуси исимлəрин типлəри садаланыр.

Сонралар нəшр эдилəн грамматика китабларында хүсуси вə үмуми исимлəр үчүн айрыча бир параграф айрылыр вə бурада нисбəтəн дүзкүн вə дəгиг тə'риф өз əксини тапыр.

Һəмин дəрсликлəрдə ümumi вə хüсуси исимлəрə белə тə'риф верилир: «Эйни чинсли əшянын ümumi адына (вə я ümumi адыны билдирəн исимлəрə) ümumi исим дейилир. Эйни чинсли əшянын бирини о бириндəн айырмаг üчүн верилəн адлара хüсуси исим дейилир».

Бу тə'рифлəр өз элми əсасына көрə дүзкүндүр. Белə ки, дүняда олан бүтүн варлыглар вə варлыг кими тəсəввүр олунан бүтүн мəфһумлар, бир сөзлə бүтүн əшя өз хüсусиййəтлəринə көрə чинслəрə айрылыр. Мəсəлəн: һейван, битки, маддə, дүшүнчə, фикир вə с.

Нитгə малик олмаян, һəрəкəт эдəн нə олурса-олсун, һəр һансы бир һейван, ердə битəн вə бөйүйəн һəр һансы бир битки, тəбиəтдə олан чансыз шейлəр маддə, һəр һансы бир мəнимсəмə просесинин йüксəк мəрһəлəси дүшүнчə, һəр чүр дүшүнмəк бачарығы исə фикир адланыр. Демəк, һейван, битки, дүшүнчə, фикир эйни чинсли əшянын адыны билдирəн исимлəрдир. Она көрə дə бунлар ümumi исим сайылыр.

Бə'зəн эйни чинсли əшя да өз нөвбəсиндə енə бир чох мүхтəлиф эйни чинсли əшяя бөлүнə биляр. Мəсəлəн: һейван əшясы, ат, инək, гоюн, түлкү, довшан вə с. кими сайсыз-һесабсыз чинслəрə айрылыр. Бу чинслəрин өзлəри дə бир сыра эйни чинсли əшялара айрыла билир (ат—гулан, дайча, айғыр вə с.) Демəк, белə адлары билдирəн сөзлəр дə ümumi исим сайылыр. Белəликлə, эйни чинсли əшя мəфһуму олдугча кениш мə'наја малик олдуғу кими, онун адларыны ифадə эдəн ümumi исимлəр дə белə кениш бир характерə маликдир.

Буну схемлə ашағыдакы шəкилдə көстəрмək олар.

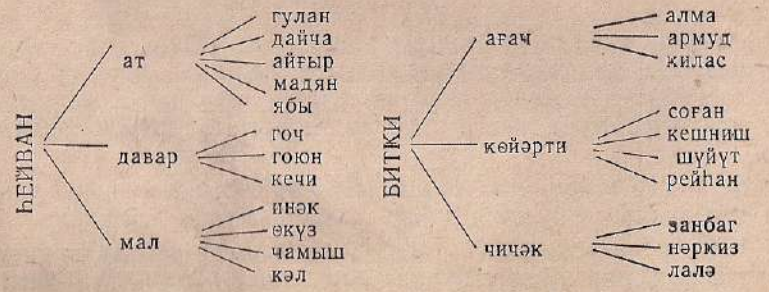

Көстəрдийимиз схемлəрдən биринчидə һейван исминə нисбəтəн ат, давар, мал исимлəри конкрет əшяны ифадə этдийи һалда, ат исминə нисбəтəн гулан, дайча, айғыр, мадян, ябы исимлəри; давар исминə нисбəтəн гоч, гоюн, кечи исимлəри; мал исминə нисбəтəн дə инək, өкүз, чамыш, кəл исимлəри да-

һа конкрет əшяны ифадə эдир. Икинчи схем һаггында да эйни фикри сөйлəмək олар.

Демəли, ümumi исимлəрин ифадə этдикləри əшя чинсləрə айрылдыгча бу чинсləрə мəхсус əшяны ифадə эдəн исимлəр кетдикчə конкретлəшир. Ən нəһайəт, бу конкретлəшмə элə бир дəрəчəйə кəлиб чатыр ки, инсанлар эйни чинсли əшянын бирини олдугча конкретлəшдирəрəк, о бириндəн фəргləндирмəйə чалышырлар.

Шүбһəсиз, əшянын конкретлəшдирилмəси бүтүн исимлəрин ифадə этдикləри əшя нөвləринин һамысында ола биляр. Белə конкретлəшдирмə анчаг шəхсləрдə, гисмəн чанлыларда, шей вə маддəлəрдə ола биляр. Чүнки бунлары билдирəн əшя нөвүнə нисбəтəн конкретдир. Тəбиət вə ичтимаи мəфһумлары ифадə этдийи üчүн, онлары конкретлəшдирмək һəр заман мүмкүн олмур. Бунлардан анчаг бə'зи ичтимаи һадисəлəр заман вə я мəканла əлагəдар олараг конкретлəшдирилир. Мəсəлəн: Октябр ингилабы, Парис Коммунасы, Сталинград вурушмасы вə с.

Көрдүйүмүз кими, бу мисалларда һадисəлəрин конкретлəшдирилмəси заман вə ер адлары васитəсилə олмушдур. Чүнки мисалларда иштирак эдəн заман вə ер адлары өзləри конкрет адлардыр.

Һалбуки чох заман əшянын конкретлəшдирилмəси онларын адларыны билдирəн сөзləрə бу вə я дикəр конкрет олмаян сөзləрин əлавəси йолу илə олур. Мəсəлəн: **эв** мəфһумуну конкретлəшдирмək üчүн, биз **эв** сөзүнə **бөйүк, һүндүр, үчмəртəбəли, бешмəртəбəли** вə с. кими сөзлəр артырырыг. **Ағач** мəфһумуну конкретлəшдирмək üчүн, **ағач** сөзүнə **алма, армуд, һейва, алча** вə с. кими сөзлəр артырырыг. Һеч шүбһə йохдур ки, **бөйүк эв, һүндүр эв, үчмəртəбəли эв, бешмəртəбəли эв** ифадəлəриндə **эв** сөзү ümumiййəтлə эв мəфһумундан вə я **алма ағачы, армуд ағачы, һейва ағачы, алча ағачы** вə с. ифадəлəриндəки **ағач** сөзү ümumiййəтлə ағач мəфһумундан даһа конкретдир. Бунунла белə, бу мəфһумларда ифадə олунан **эв** вə я **ағач** сөзləри енə дə бу чинсдəн бир чох эви вə я ағачы ифадə эдир. **Һүндүр эв** чинсинə көрə чох олдуғу кими, алма ағачы да сайсыз-һесабсыздыр. Демəк, бу гайда илə əмəлə кəтирилəн конкретлəшдирилмə енə дə нисби бир конкретлəшдирмə олуб, мүəййəн əшя һаггындакы там бир конкретликдəн ибарəт дейилдир.

Биз бу вə я дикəр əшянын бирини (шəхс, һейван, шей вə с.) өз чинсиндəн айырараг, там конкретлəшдирмək üчүн онлара мүəййəн ад веририк. Мəс.: **Сəмəд, Бакы, Араз** вə саирə. Сə-

мәд адамларын бирини башга адамлардан, **Бакы** шәһәрләрин бирини башга шәһәрләрдән, **Араз** исә чайларын бирини башга чайлардан фәргләндирмәк үчүн онлара верилмиш адлардыр. Белә адлары билдирән исимләр хүсуси исимләр адланыр. Бу чәһәтдән, сон грамматика дәрсликләриндә хүсуси исимләрә верилмиш тә'риф «әйни чинсли әшянын бирини о бириләриндән фәргләндирмәк үчүн верилән адлара хүсуси исим дейилир» тә'рифи там мә'насилә дүзкүн бир тә'рифдир.

Нәтичә э'тибарилә демәлийик ки, хүсуси исимләр өз хүсусиййәтләринә көрә ән конкрет исимләрдир. Бунлар варлығына көрә тәк олан әшяны дейил, әксинә, чох олан әшядан бирини билдирир.

Элә хүсуси исимләр вардыр ки, онлар ади данышыгда хүсуси исим дейил, үмуми исим сайылыр; мәсәлән: **күнәш, ай.** Бу исимләр ади данышыг дилиндә ишләдилән, һәр күн «доғмагда» вә «батмагда» олан күнәш вә я ай мә'насында ишләнәркән үмуми исим, фәза чисимләриндән бирини ифадә этдикдә (астраномик мә'нада) хүсуси исим сайылыр.

Орфографияя әсасән хүсуси исимләрин баш һәрфи бөйүк һәрфлә язылыр. Шакирдләр хүсуси исимләри яхшы дәрк этмәдикдә, бунлары нисбәтән конкрет олан бә'зи үмуми исимләрлә гарышдырырлар. Мәсәлән, гарағач, балина, гызылкүл вә с. кими сөзләри бөйүк һәрфлә (Гарағач, Балина, Гызылкүл) язырлар. Белә һалларын гаршысыны алмаг үчүн мүәллим хүсуси исимләри бунларын нөвләринә көрә шакирдләрә өйрәтмәйә чалышмалыдыр. Бу нөвләри ашағыдакы шәкилдә мүәййәнләшдирмәк олар:

1) Адлар вә фамилиялар; мәсәлән: Сәмәд, Әли, Вәли, Пәри, Лятифә, Кәрим вә с.

2) Чоғрафи адлар; мәсәлән: Хәзәр, Көй көл, Қазбек, Асия, Күр вә с.

3) Шәһәр вә кәнд адлары; мәсәлән: Бакы, Бузовна, Гах вә с.

4) Өлкә, дөвләт адлары; мәсәлән: ССРИ, Чин, Полша вә с.

5) Гәзет, журнал, әсәр адлары; мәсәлән: «Коммунист», «Кирпи», «Кәләчәк күн» вә с.

6) Һейванлара верилән хүсуси адлар; мәсәлән: Алабаш, Гаракөз, Бозат, Гырат вә с.

Хүсуси вә үмуми исимләрин язылышында шакирдләри чашдыран мәсәләләрдән бири дә көкү эйни олан хүсуси вә үмуми исимләрдир. Мәсәлән, Азәрбайчан—азәрбайчанлы, Бакы—бакылы вә с. Дил мүәллимләри шакирдләрә хүсуси вә

үмуми исимләри мәнимсәтмәк мәгсәди күдән тапшырыглар верәркән, буну да нәзәрә алмалыдыр.

VI. Исимләрин гурулушча нөвләри

Мә'лумдур ки, исимләр өз гурулушу э'тибарилә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олмаг үзрә үч ерә айрылыр: садә исимләр, дүзәлтмә исимләр, мүрәккәб исимләр. Дүзәлтмә исимләр сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә, мүрәккәб исимләр исә ики вә даһа артыг сөзүн бирләшмәси йолу илә әмәлә кәлир. Бу просес—дүзәлтмә вә я мүрәккәб сөзләр, хүсусилә, исимләр яратмаг просеси дилимизин ән зәнкин хүсусиййәтләриндән бирини тәшкил едир.

Дилимизә мәхсус сөз ярадычылығы просесинин бу зәнкин хүсусиййәтләрини шакирдләрә өйрәтмәк Азәрбайчан дили програмының әсас тәләбләриндәндир.

Дүзәлтмә исимләр һаггында бөшинчи синиф шакирләри, һәр шейдән әввәл, ашағыдакы мәсәләләри яхшы вә мөһкәм билмәлидирләр:

1) Сөз көкү илә ондан дүзәлмиш исим арасында мә'на мүнасибәти олур. Мәсәлән: **әл-әлчәк, баш-башлыг, бур-бурғу, чөк-чөкәк, трактор-тракторчу, әмәк-әмәкдаш** вә с. Сөз тәркибинин бир һиссәси мүстәгил мә'на версә дә һәр исим дүзәлтмә сайыла билмәз. Мәсәлән: **башмаг, көйәрчин** сөзләринин бир һиссәси олан **баш, көйәр** айрылыгда мүстәгил мә'ная малик олса да, **башмаг, көйәрчин** исимләринин көкү ола билмәз, чүнки **баш** сөзү илә **башмаг** исми, **көйәр** сөзү илә **көйәрчин** исми арасында һеч бир мә'на мүнасибәти йохдур.

2) Шакирдләр билмәлидирләр ки, бә'зи сөздүзәлдичи шәкилчиләр бир чох сөзә әлавә әдиләрәк, дүзәлтмә исим әмәлә кәтирдийи һалда, бә'зиләри аз сөзә әлавә әдилә билир; мәсәлән: адлардан исим әмәлә кәтирән **лыг, лик, луг, лүк; чы, чи, чу, чү; лы, ли, лу, лү** шәкилчиләри феиллярдән исим әмәлә кәтирән **ки, кы, гы, ғы, гу, ғу, кү, кү, гын, ғын, кин, кын, күн, күн ма (мә)** шәкилчиләри чох сөз әмәлә кәтирән шәкилчиләрдәндир. Адлардан исим әмәлә кәтирән **даш,** феилләрдән исим әмәлә кәтирән **ғәч, кеч; аг, әк** шәкилчиләри исә аз сөз әмәлә кәтирән шәкилчиләрдәндир.

3) Бә'зи сөзләрдән бир сыра дүзәлтмә исим әмәлә кәтирмәк мүмкүн олдуғу һалда, бә'зиләриндән бир вә я икидән артығыны дүзәлтмәк мүмкүн олмадығыны да шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр. Мәсәлән: **баш** сөзүндән **башчы, башлы, башлыг, башланғыч, башчылыг;** **әл** сөзүндән **әләк, әлчәк, әллик;** **көз** сөзүндән **көзлүк, көзәтчи** кими бир нечә исим;

диз сөзүндән **дизлик; яшыл** сөзүндән **яшыллыг** кими анчаг бир исим дүзәлир.

Дүзәлтмә исимләрә хас олан бу чәһәтләри шакирдләр чалышмалар васитәсилә мәнимсәмәлидирләр. Мүәллим дүзәлтмә исимләрә аид, мәсәлән, белә чалышмалар верә биләр:

1) **Газ, сүз, чөк, яғ, көр, чәк** сөзләринә **ма, мә, үм, әк, ыш, үш,** и шәкилчиләриндән уйғун кәләнини артырыб исимләр дүзәлдин.

2) **лыг, лик, луг, лүк** шәкилчиси васитәсилә мәкан билдирән он исим дүзәлдин.

3) Верилән мәтнин ичәрисиндән дүзәлтмә исимләри сечиб язын вә с.

Мүрәккәб исимләр вә онларын язылыш гайдалары да исмин тәдрисиндә мүһүм ер тутур. Шакирдләр чох заман мүрәккәб исимләри сөз бирләшмәләри илә гарышдырыр вә язылышында да сәһв бурахырлар. Она көрә, шакирдләр мүрәккәб исимләрин нәдән ибарәт олдуғуну, нечә әмәлә кәлдийини вә язылыш гайдаларыны әсаслы билмәлидирләр.

Мүрәккәб исимләр, һәр шейдән әввәл, садә исимләр кими һәр һансы бир мәфһуму—әшянын адыны билдирир. Лакин фәрг орасындадыр ки, садә исимләрдә әшянын ады бир сөзлә, мүрәккәб исимләрдә исә бир нечә сөзлә ифадә олунур; мәсәлән: **аш, күн, әл, үз** садә исимләри бир сөздән ибарәтдир. Бунларын һәр бири бир әшя билдирир. **Ашсүзән, күнәбахан, әлүзүян** мүрәккәб исимләри исә һәрәси бир нечә сөздән ибарәтдир.

Бүтүн мүрәккәб исимләр мүхтәлиф мә'налы сөзләрин, әкс мә'налы вә бир-бириңә яхын мә'налы сөзләрин бирләшмәсиндән, һәмчинин эйни сөзүн тәкрарындан дүзәлир; мәсәлән: **һәсән-аға, өрдәкбурун, һиндтоюгу** мүрәккәб исимләри мүхтәлиф мә'налы сөзләрдән; **кечә-күндүз, көтүр-гой, дәрә-тәпә** мүрәккәб исимләри әкс мә'налы сөзләрдән; **гоһум-гардаш, дост-ашна, ата-ана** мүрәккәб исимләри яхын мә'налы сөзләрдән; **чахчаг, топ-топ** (оюн ады) мүрәккәб исимләри эйни сөзүн тәкрарындан дүзәлмишдир (эйни сөзүн тәкрарындан дүзәлән мүрәккәб исимләр дилимиздә чох аздыр).

Үмуми гайда олараг, әкс мә'налы, яхын мә'налы сөзләрдән вә я эйни сөзүн тәкрарилә дүзәлән мүрәккәб исимләр дефислә (-) язылыр. Чүнки бу сөзләрдә һәр сөзүн вурғусу өз гүввәтини мүһафизә едир. Лакин тәкһечалы сөзләрдән әмәлә кәлән бә'зи белә мүрәккәб исимләрин тәркибиндәки сөзләр, онун сәс тәркиби дәйишдикдә битишик дә язылыр; мәсәлән: **чахчаг.** Бурада икинчи чах сөзүнүн сонундакы «х» сәси «г» сәсинә кечмишдир. Чүнки чохһечалы сөзләрин сонунда «х» сәси язылмыр. Она **көрә** дә **чахчаг** сөзү битишик язылыр.

Мүхтәлиф сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән мүрәккәб исимләрин тәркибиндәки бу сөзләр я битишик вә я айры язылыр. Бурада сөзләрин битишик вә айры язылмасы үчүн әсас бир ме'яр сөз вурғусудур. Белә ки, мүрәккәб исмин тәркибиндәки сөзләр бир вурғуя табе олурса, битишик (мәсәлән: **кәлинбармағы, әлүзүян, Дүнямалы** вә с.), һәр сөзүн өз вурғусу мүһафизә эдилирсә, айры (мәсәлән: **кор бағырсаг, нәфәс борусу, Гара дәниз, Хәзәр дәнизи** вә с.) язылыр. Лакин бу ме'яр чох инчә бир хүсусийәтә малик олдуғундан ону һәмишә көзләмәк олмур, чох заман истәр-истәмәз позулур. Белә һалларда орфография гайдаларына, ән яхшысы исә, орфография лүғәтинә мүрачиәт этмәк лазымдыр.

Мүхтәлиф сөзләрдән әмәлә кәлән вә тәркибиндәки сөзләри айры язылан мүрәккәб исимләрин бир нөвү идарә вә тәшкилат адларыдыр. Идарә вә тәшкилат адларынын башга мүрәккәб исимләрдән фәрглөнән бир чәһәти ондан ибарәтдир ки, бунлар Азәрбайчан дилиндә өз тәркиби э'тибарилә анчаг икинчи нөв тә'йини сөз бирләшмәләри шәклиндә өзүнү көстәрир.

Идарә-тәшкилат адларынын, мүрәккәб исимләрдән фәрглі олараг, өзүнә мәхсус язылыш гайдалары вардыр. Бу гайдалар дәрсликдә гәнаәтбәхш бир шәкилдә верилдийи үчүн, бурада бир даһа тәкрар этмәйи лазым билмәдик.

Мүрәккәб исимләри вә онларын язылыш гайдаларыны шакирдләрә яхшы мәнимсәтмәк үчүн дәрсликдә верилмиш тапшырыгларла кифайәтләнмәк олмаз. Дил мүәллимләри шакирдләрә бу мөвзуа аид бир сыра мүхтәлиф типли чалышмалар вермәлидирләр. Мүрәккәб исимләрин язылышына аид белә тапшырыглар верилә биләр:

1) Ашағыдакы сөзләрә яхын мә'налы сөзләр артырыб мүрәккәб исимләр дүзәлдин: **ағыз, бачы, гол, гоһум, дост, дава, кәллә, көз, абыр** вә с.

Шакирдләр бунлардан **ағыз-бурун, бачы-гардаш, гол-будаг, гоһум-гардаш, дост-ашна, дава-далаш, кәллә-пача, көзгаш, абыр-һәя** кими дефислә язылан мүрәккәб исимләр дүзәлдәчәкләр.

2) Ашағыдакы сөзләрә әкс мә'налы сөзләр артырыб, мүрәккәб исимләр дүзәлдин: **алыш, көтүр, кәлиш, суал, кечә, үз, язы, вар** вә с.

3274
M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Шакирдләр бу сөзләрдән **алыш-вериш, көтүр-гой, кәлиш-кедиш, суал-чаваб, кечә-күндүз, үз-астар, язы-позу, вар-йох** кими дефислә язылан мүрәккәб исимләр дүзәлдәчәкләр.

3) Ашағыдакы сөзләрә мүхтәлиф мә'налы сөзләр артырыб битишик язылан мүрәккәб исимләр дүзәлдин: **аг, айна, газ, мина, винт, даш, күн** вә с.

Шакирдләр бу сөзләрдән ачийәр, ачсаггал, айнабәнд, газ-аяғы, минаатан, винтбуран, дашйонан, шүшәбәнд, күнбатан, күндоған, күнәбахан кими битишик язылан мүрәккәб исимләр дүзәлдәчәкләр.

Идарә вә тәшкилат адлары үчүн дә буна охшар бир сыра тапшырыглар вермәк олар.

Белә тапшырыглар шакирдләрә мүрәккәб исимләри, онларын язылышыны яхшы мәнимсәтмәк үчүн, шүбһәсиз, чох хейирли ола биләр.

Р. МӘММӘДОВ
Маштаға, 39 нөмрәли фәһлә-кәнчләр мәктәбинин мүәллими.

ХАЛГЛАР АРАСЫНДА ДОСТЛУГ ИДЕЯЛАРЫНЫ ШАКИРДЛӘРӘ НЕЧӘ АШЫЛАЙЫРАМ

Халглар арасында достлуг, бейнәлмиләлчилик руһу совет адамларының ән нәчиб хүсусиййәтләриндәндир. Бу хүсусиййәт сосялист Вәтәнимиздә яшайыб ярадан адамларымызын шүурунда дәрин көк салмышдыр.

Халглар арасында достлуг, Совет Иттифағы Коммунист партиясы тәрәфиндән һәята кечирилән ленинизм идеяларының чанлы бир тәчәссүмүдүр.

Коммунизм руһунда тәрбийә олунан мәктәблиләримизә халглар арасында достлуг идеяларының ашыланмасы мүһүм әһәмиййәтә маликдир. Мәһз буна көрә дә мүәллимләримиз шакирдләрин бейнәлмиләлчилик руһунда тәрбийә олунмасына хүсуси фикир вермәлидирләр. Бу чәһәтдән әдәбийят дәрсләри апаран мүәллимләрин әлиндә бол-бол материал вардыр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, әдәбийятымызда халглар достлуғу идеясы һәлә XII әсрдә Низами Кәнчәвинин ярадычылығында өз әксини тапмышдыр.

Халглар достлуғу Низами ярадычылығындакы мүтәрәгги чәһәтләрдән биридир. Низаминин тәһрәманлары сырасында бир чох халгын нүмайәндәләринә раст кәлмәк мүмкүндүр. Низаминин әсәрләриндә Азәрбайчан, рус, әрмәни, күрчү вә башга халгларын һәятындан мәһәббәтлә бәһс әдилир.

Шаирин севә-севә бәһс этдийи халглар ичәрисиндә бөйүк гардашымыз рус халгына мүнасибәти чох мараглыдыр. О, рус халгының һәятындан мәһәббәтлә данышыр, бу халгын нәчиб сифәтләриндән сөһбәт ачыр.

Бөйүк шаир «Едди көзәл» поэмасында рус шаһзадәсинин дили илә рус әлиндә баш вермиш бир һадисәни марагла на-

ғыл эдир. «Искәндәрнамә» поэмасынын биринчи һиссәсиндә исә рус ғәһрәманы Тартусун икидлийини Фирдовсинин эфсанәви ғәһрәманы Рүстәмлә бәрабәр тутур. Бүтүн бу чәһәтләрә мән шаирин ярадычылығыны кечәркән шакирдләрә этрафлы изаһ эдирәм.

IX синифдә XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбайчан әдәбиййатындан данышаркән шакирдләрә баша салырам ки, А. А. Бакыханов рус әдәбиййатынын Крылов вә Грибоедов кими классик язычыларынын әсәрләрини севә-севә охумуш вә А. С. Пушкинлә дост олмушдур.

Һәсәнбәй Зәрдабинин Русияда мүкәммәл тәһсил алмасыны, габагчыл рус ичтимаи фикринин тә'сири нәтичәсиндә көркәмли Азәрбайчан алимләриндән бири кими етишмәсини шакирдләрә баша салырам.

Шакирдләрә халглар арасында достлуг идеяларыны ашыламаг үчүн «М. Ф. Ахундов» мөвзууну кечәркән даһа чох истифадә эдирәм. Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, М. Ф. Ахундов бәдии ярадычылығында, тәнгиди мәгаләләриндә, фәлсәфи вә шәхси мәктубларында халглар достлуғу идеясыны даим тәблиғ этмишдир. Көстәрирәм ки, М. Ф. Ахундов 1837-чи илдә рус халгынын даһи шаири А. С. Пушкинин фачиәли өлүм хәбәрини ешидәркән чох тәэссүфләнир вә «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поэмасыны языр. Бу поэма Загафгазия халгларынын бөйүк рус шаиринә олан мәһәббәтләриниң бәдии ифадәсидир.

М. Ф. Ахундовун әрмәни әдәбиййатынын баниси Х. Абовянла олан сәмими достлуғундан данышаркән көстәрирәм ки, Х. Абовян Загафгазия халгларына, хүсусилә, Азәрбайчан халгына дәриң мәһәббәт бәсләмиш, әрмәни халгы илә Азәрбайчан халгы арасындакы әмәкдашлыға аид әсәрләр язмышдыр.

М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедиясыны тәһлил эдиркән Мкртыч вә Аракел образлары үзәриндә даяныр вә шакирдләрә баша салырам ки, М. Ф. Ахундов бу образлар васитәсилә әрмәни вә Азәрбайчан халглары арасындакы достлуғун бәдии ифадәсини вермишдир. «Һачы Гара» әсәриндә М. Ф. Ахундов әрмәни кәндлиләриниң нәчиб сифәтләрини көстәрмишдир. Мкртыч вә Аракел образлары васитәсилә М. Ф. Ахундов әрмәни халгының әмәксевән, нәчиб вә меһрибан гоншу бир халг олдуғуну тәсвир эдир.

Мкртыч вә Аракел образлары һаггында гыса изаһат вердикдән сонра Мкртычын һәр ики дост халг арасындакы сәмимиййәти ифадә эдән ашағыдакы сөзләрини шакирдләрә охумағы мүнасиб һесаб эдирәм:

«Гардаш биз кимин малына тамаһ эләмишик? Биз бир әкинчи халғыг. Аллаһа шүкүр, падшаһа хәрч вә төвчү веририк. Бияра кедирик. Бачардығча халға да хейримиз дәйир. Бу гыш баһалыгда тамам гоншу мүсәлман обаларына тахыл борч вердик ки, ачларындан гырылмасынлар. Әкәр бу заманадәк туғлу бир адамын бир гушуну ейибсә, ганымыз сәнә һалалдыр».

С. Ә. Ширванинин ярадычылығыны кечәркән мән онун рус дилинә, рус мәдәнийәтинә олан мүсбәт мүнасибәтини шакирдләрә изаһ эдирәм. Көстәрирәм ки, С. Ә. Ширвани габагчыл әлмләри өйрәнмәкдә рус дилини әсас бир васитә һесаб этмиш вә бу дили өйрәнмәйи кәнчләрә мәсләһәт көрмүшдүр. Бу чәһәтдән шаирин «Оғлума» ше'ри характерикдир. Мән һәмин шеирдән ашағыдакы парчаны тәһлил эдирәм:

«Эй оғул, һәр лисанә ол рағиб,
Хассә ол, рус элминә талиб.
Онлара әһтиячымыз чохдур,
Билмәсәк дил, әлачымыз йохдур».

Ше'ри тәһлил этдикдән сонра мүсаһибәми давам этдирәрәк дейирәм ки, С. Ә. Ширвани рус халгынын Дмитриев вә Крылов кими бөйүк тәмсилчиләриниң бир сыра әсәрләрини Азәрбайчан дилинә тәрчүмә этмишдир.

С. Ә. Ширвани А. С. Пушкинә бөйүк һөрмәт бәсләмиш вә онун хатирәсини һәмишә әзиз сахламышдыр. Бу чәһәтдән онун «Пушкинә һейкәл гоюлмасы мүнасибәтилә» ше'ри характерикдир.

Нәчәфбәй Вәзировун ярадычылығындан данышаркән көстәрирәм ки, о да рус язычыларындан вә әләчә дә Русиянын габагчыл фикирли адамларындан чох шейләр өйрәнмишдир. Вәзиров һәлә реални мәктәбдә охудуғу заман илк дәфә рус театрына кетмиш вә бу илк тамаша онда драматурқиыя бөйүк мараг оятмышдыр. Бу тамашадан сонра Нәчәфбәй Вәзиров мүәллими Һ. Б. Зәрдабинин яхындан көмәклийи илә М. Ф. Ахундовун драм әсәрләри илә таныш олмушдур. Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, 1874-чү илдә Н. Б. Вәзиров Бакы кимназиясыны күмүш медалла битирмиш вә али тәһсил алмаг мәгсәдилә Петербурга кетмишдир. Петербург иглими Н. Б. Вәзировун сәһһәти үчүн ярамадығындан о, Москвая кәлмәйә мәчбур олмушдур. Москвада о, Петровски (индики Тимирязев) адына академияя дахил олмушдур.

Бу илләр Русияда күчлү фәһлә һәрәкаты башланмышды. Мән бу дөврү гысача характеризә этдикдән сонра изаһат вери-

рәм ки, бу һәрәкатда Петровски адына академияның тәләбәләри дә фәал сурәтдә иштирак этмишләр. Академиядакы ағыр вәзиййәти көрән вә бу вәзиййәтә гаршы өз э'тираз сәсини учалдан көркәмли рус язычысы В. Г. Короленко (1853—1921) сүрқүнә көндәрилмишдир.

Шакирдләрә дейирәм ки, Н. Б. Вәзиров белә бир шәраитдә Москвада өз али тәһсилини давам этдирмиш вә В. Г. Короленко илә яхындан дост олмушдур. Н. Б. Вәзировла В. Г. Короленконун академияда башланмыш бу достлуғу кетдикчә мөһкәмләнмиш вә узун мүддәт давам этмишдир. Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, Н. Б. Вәзировун әдәби фәалиййәтинин 40 иллик юбилейи заманы Полтавада яшаян В. Г. Короленко Н. Б. Вәзирову унутмамыш вә она тәбрик телеграмы көндәрмишдир.

Н. Б. Вәзиров Москвада тәһсил алдығы заман рус классик язычыларынын, хүсусилә, рус драматургларынын әсәрләрини дәриндән охумушдур. Бунунла янашы о, Москва театрларында Н. Островскинин, Н. В. Гоголун вә башга драматургларын әсәрләринә бөйүк һөвәслә тамаша этмишдир.

Мән ери кәлмишкән шакирдләрә баша салырам ки, 1913-чү ил ноябр айынын 15-дә Н. Б. Вәзировун әдәби фәалиййәтинин 40 иллийинин кечирилмәси мүнасибәтилә она Петербургдан, Оренбургдан, Полтавадан, Тбилисидән, Киевдән, Газандан, Ашгабаддан, Еревандан вә башга шәһәрләрдән йүздән артыг тәбрик телеграмы көндәрилмишдир. Бу телеграмларда мүхтәлиф халгларын Н. Б. Вәзирова олан дәрин һөрмәти ифадә олунмушдур.

XX әср Азәрбайчан әдәбийятыны вә бу дөврдәки ичтимаи-игтисади вәзиййәти характеризә эдиркән изаһ эдирәм ки, XX әсрин әввәлләриндә баш верән һадисәләр әдәбийятымыза да өз тә'сирини көстәрмишдир. Бу мәгсәдлә мән 1900—1917-чи илләрдәки әсас һадисәләри, һәмчинин бу һадисәләрин әдәбийята олан тә'сирини шакирдләрә айдынлашдырырам.

«Гоч-Дә'вәт» гәзетиндән данышаркән көстәрирәм ки, бу гәзет Загафгазия халглары арасында гардашлыг вә достлуғун мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт эдирди. Гәзетдә нәшр олунан мәгалә вә шеирләр Азәрбайчан вә ермәни зәһмәткешләрини бейнәлмиләлчилийә чағырырды.

Мүсаһибәми давам этдирәрәк көстәрирәм ки, ингилаби һәрәкатдан горхуя дүшән чар һөкүмәти вә ерли буржуазия әрмәниләрлә азәрбайчанлылар арасында милли гырғын салмаға чалышырлар. «Гоч-Дә'вәт» гәзети чар һөкүмәтинин бу чиркин ниййәтинә гаршы чыхыр, Загафгазия халглары арасында гардашлыг вә достлуғун мөһкәмләндирилмәсини тәблиғ эдирди.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин ярадычылығыны кечиркән дейирәм ки, о, бүтүн реалист рус язычыларынын ярадычылығына йүксәк гиймәт вермишдир. О, 1909-чу илдә «Молла Нәсрәддин» журналында Гоголь һаггында хүсуси мәгалә дә язмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадәнин Гоголь реализминдән, онун ярадычылығынын мә'на зәнкинлийиндән тә'сирләндийини вә чох файда алдығыны да шакирдләрә баша салырам.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин мәшһур «Өлүләр» комедиясыны кечиркән әсәрин мөвзу вә идеясы һаггында шакирдләрә мә'лумат верирәм. Әсәр тәһлил олунаркән әдибин классик Азәрбайчан әдәбийятындан вә хүсусилә, рус әдәбийятындан бачарыгла истифадә этдийини гейд эдирәм.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин ярадычылығыны екунлашдыраркән көстәрирәм ки, о, әдәби фәалиййәтинин чохуну бейнәлмиләлчилик идеясынын тәблиғинә һәср этмишдир.

М. Ә. Сабирин ярадычылығында халглар достлуғу идеясынын тәрәннүмүндән данышаркән «Бейнәлмиләл» ше'ри үзәриндә чох даянырам.

Бу ше'ри тәһлил эдәркән шакирдләрә баша салырам ки, Сабир бүтүн зәһмәткеш халглара һөрмәт бәсләмишдир. О, халглар вә милләтләр арасында ганлы гырғынлар салан, кичик милләтләри бир-бириләвурушдурараг өз мөвгеини мөһкәмләндирмәйә чалышан чаризми тәнгид вә ифша этмиш, ону «иблиси-мәл'ун» адландырмышдыр. Бу мәгсәдлә мән ашағыдакы парчаны тәһлил эдирәм:

Ики йолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдияр,
Әсрләрлә өмр эдиб сүлһ ичрә булмушкән гәрар.
Фитнейи-иблиси-мәл'ун, олду накаһ ашикар.
Көр чәһаләтдән нә шәкләдүшдү вәз'и-рузикар!...

Ше'рин тәһлилини давам этдирәрәк дейирәм ки, Сабир халглар арасында милли әдавәти тәрәдәнләри, гардаш гырғынындан истифадә эдәрәк, халглар арасында нифаг саланлары ифша эдәрәк «һаггы халга билдирмәйи» мүасирләриндән тәләб эдирди:

Һаггы халга билдириб дәф'и-зәлаләт этмәли,
Күн кими табан эдиб, памали-зүлмәт этмәли,
Набәча бу ишләрин дәф'инә гейрәт этмәли,
Хатири-мүгбәррдән рәф'и-күдурәт этмәли,
Чарәсази-сүлһ олуб дәф'и-хүсумәт этмәли,
Сабира! Бейнәлмиләл, тәдбири-үлфәт этмәли!
Эй сүхәнданан, бу күнләр бир һидайәт вәгтидир!
Үлфәтү-үнсийәтә даир хитабәт вәгтидир!

Ə. Һагвердиевин дə ярадычылығында халглар достлуғу мөвзуу мүəййəн ер тутмушдур. Ə. Һагвердиевин һəятындан данышаркəн көстəрирəм ки, бөйүк ədиб, илк тəһсилини Шушада рус дилиндə алмышдыр. О, һəлə мəктəбдə охудуғу заман рус язычыларының əсəрləрини марагла охумуш, 1887-чи илдə илк дəфə олараг Крыловун бир нечə тəмсилини Азəрбайчан дилинə тəрчүмə этмишдир. Һагвердиев Шушада реалны мəктəби битирдикдəн сонра Тбилиси реалны мəктəбинə дахил олмуш вə бу дөврдə Гогол вə Островскинин əсəрləрини мүталиə этмишдир. Бөйүк ədиб Тбилисидə охудуғу заман рус дилиндəн Азəрбайчан дилинə бир чох бəдии əсəр тəрчүмə этмишдир.

Ə. Һагвердиев орта тəһсилини тамамладыгдан сонра али тəһсил алмаг мəгсəдилə Петербурга кетмишдир. О, Петербург ədəби мүһитиндə, хүсусилə, Александровски театрында бахдығы тамашаларын тə'сири илə сəһнə əсəрləринə бөйүк мараг көстəрмишдир.

Ə. Һагвердиев «Дағылан тифат» вə «Ейəсəн газ этини, көрəсəн лəззəтини» п'есləрини Петербургда язмышдыр.

Ч. Чаббарлы ярадычылығында да халглар достлуғу мəсələси мүһүм ер тутур. Бу чəһəтдəн онун «1905-чи илдə» драмасы даһа характерикдир.

«1905-чи илдə» əсəринин тəһлили заманы ики гоншу халг арасындакы достлуғун нəдəн ибарəт олдуғуну шакирдлəрə изаһ эдирəм. Көстəрирəм ки, Ч. Чаббарлы «1905-чи илдə» драмасында Азəрбайчан вə ермəни зəһмəткеш халгларының һəяты, адəт-ən'əнəси арасындакы яхынлығы бəдии бояларла вермиш вə һəр ики халгын əсрлəрдən бəри дост, гардаш олдугларыны бир даһа сүбут этмишдир.

Əсəрин 12-чи шəкли үзəриндə даянырам, бурада бир-бирини танығдан сонра сəмими дост кими гучаглашан ики халгын нүмайəндəлəрини Чəфəр Чаббарлы мəһарəтлə тəсвир этмишдир.

Аллаһверди вə Имамвердинин милли гырғына олан нифрəтини шакирдлəрə баша салмаг үчүн əсəрдəн ашағыдакы характерик парчаны тəһлил эдирəм:

«Аллаһверди—Аллаһ бунларын эвини йыхсын, йыхдылар мəхлугун эвини!

Имамверди—Доғрудан, ай Аллаһверди, бу нə ишдир көрдүлəр, буну һансы ағыллы элəди?.

Аллаһверди — Һеч билмəк олур нечə ишдир, мəнə нə дүшүб кəлим сəнинлə элбəяха олум...».

Азəрбайчан совет поэзиясынын көркəмли нүмайəндəлəриндəн бири олан Сүлейман Рүстəмин ярадычылығында да халглар достлуғу мөвзууна кениш ер верилмишдир.

С. Рүстəмин ярадычылығындан данышаркəн онун халглар достлуғуна һəср олунмуш шеирləриндəн нүмунəлəр кəтирир вə көстəрирəм ки, С. Рүстəмин «Ики саһил» шеирлəр китабында топланмыш əсəрləрин чохунда биз халглар достлуғунун бəдии ифадəсинə раст кəлирик. «Достлуг» ше'риндə охуюруг:

Рус йолдашым, күрчү достум, украйналы гардашым
Əлləрими бəрк сыхдыгча, дикəлмишдир дик башым.
Мəн онлара чан демишəм, онлар мəнə чан демиш,
Шаһидидир бу достлуғун дөйүш, зəфəр, əмək, иш.

«Хəзəрин саһилиндə» ше'риндəн данышаркəн көстəрирəм ки, С. Рүстəм бу əсəриндə халгымызын шəн һəятыны көстəрмəклə халглар арасындакы достлуғу тəрəннүм этмишдир. Шаир əсəрин бир ериндə белə дейир:

Москвадан сейрə кəлир бу саһилə гонаглар,
Рус элиндəн салам дейир бизим элə гонаглар.
Илһам алыб бу достлугдан, галдырырам пияла
Көз дикирəм Москвая, көз дикирəм Шимала.
Шаир дə һеч айрылармы көнлүндəки əмəлдəн!
Рус халгыны дост билмишəм өз халгыма əзəлдəн.
Гонагларла бир ағыздан верив енə сəс-сəсə
Нəғмəмизлə гушлары да кəтиририк һəвəсə.
Ики халгын мусиғиси саһилləри бəзəйир.
Үрəкləрдə гучаглашыр Чайковски—Үзейир!

С. Рүстəмин рус халгы һаггында яздығы əсəрləри ичərисиндə онун «Рус ше'ринə алғыш» ше'ри мүһүм ер тутур. Бу шеирдə С. Рүстəм А. С. Пушкинин өлмəз сəнəтинə йүксəк гиймəт верир вə онун адыны ифтихар һиссилə чəкир.

С. Рүстəм «Гачаг Нəби» драмасында да халглар достлуғуну тəрəннүм этмишдир. Шаир бу əсəрдə Азəрбайчан халгы илə ермəни халгы арасындакы гардашлыг мүнасибəтини Багдан образында үмумиləшдирмишдир. Зəһмəткешləрин мүдафиəчиси олан ермəниләр Нəбини Маһмуд бəйдəн кизлəдир, ону əлə вермирлəр, бундан хəбəр тутан началник кəндин ағсаггалы олан Багданы чағыртдырыр вə ондан Нəбини тəлəб эдир:

НАЧАЛНИК

Нəдир бу дикбашлыг, нəдир бу үсян?
Əзəлдəн дүшмəндир сизə мүсəлман...

Һеч бирләшәрми, бу сирри ачыныз,
Онларын гур'аны, сизин хачыныз!?
Йох, бирләшә билмәз, нә хач, нә гур'ан,
Оян, эй эрмәни халгы, бир оян!
Нәби мүсәлмандыр, һалалдыр ганы,
Чамаат динчәлмәз чыхмаса чаны...

Һәмин парчаны тәһлил этдикдән сонра мүсаһибәми давам этдирәрәк дейирәм ки, мөһкәм ирадәли Багдан киши начальникин бу һийләсини тез баша дүшүр. Багдан Нәбини әлә вермәйәрәк дейир:

БАГДАН

Данышмаг әлимдән кәлмәйир әфсус,
Чәнаб, биз дин айры гардашларыг...
Даянын сөзүмүн кериси дә вар:
Дост олмушдур бизим дәдә-бабалар,
Эрмәни-мүсәлман бу вахта кими
Өмр эдиб доғма бир аилә кими,
Севинчимиз бирдир, дәрдимиз бирдир.
Бизи айыранын ери гәбирдир....

Мән һәмчинин С. Рүстәмин Маяковски илә олан достлуғундан да шакирдләрә данышмағы нәзәримдән тачырмырам.

Сәмәд Вурғунун ярадычылығында халглар достлуғу идеясы мүһүм ер тутур. Шаир бу мәсәләйә бир сыра шеир һәср этмишдир. Сәмәд Вурғунун Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә яздығы бир сыра әсәрләри халглар достлуғу мәсәләсинә һәср олунмушдур. Белә әсәрләрдән «Рус ордусу», «Салам, Москва», «Украйна партизанлары» вә сайрә шеирләри көстәрмәк олар.

Сәмәд Вурғун «Салам, Москва» ше'риндә рус халгынын вәтәнпәрвәрлийинин бәдии ифадәсини вермишдир. «Рус ордусу» ше'риндә исә шаир дүшмәнлә сүнкү-сүнкүйә кәлдикдә онун күлүнү көйә совуран, полад синәсини сәнкәрләрә кәрәрәк, дөйүшләрдән галибиййәтлә чыхан рус ордусунун гүдрәтиндән, шөһрәтиндән данышыр.

«Москва» ше'риндә Сәмәд Вурғун бөйүк гардашымыз рус халгына мүрачиәт эдәрәк дейир:

Мәним рус гардашым! Сәндәки вүгар!
Зәфәр тарихиндән галмыш ядикар
Ленинин юрдудур севдийим вәтән
Пушкинин ше'рилә учалмысан сән!
Үрәйин кенишдир, камалын дәрин.

Билирсән дилини чәтинликләрин.
Азадлыг чырағы әлиндә яныр,
Һүнәрин гәлбиндә, дилиндә яныр.
Ону туфанлар да сөндүрә билмәз,
Москва! Нә гәдәр бөйүкдүр бу сәс.
Сән Гызыл Москва! Сән көзәл шәһәр!
Сәнин чамалындан зөвг алыр бәшәр!

Сәмәд Вурғун «Украйна партизанлары» адлы ше'риндә Украйнанын зәнкин торпағыны, бу торпагда партизанларын дүшмәнә гаршы гәһрәманлыгла вурушдуғуну илһамла тәсвир эдир.

Сәмәд Вурғунун «Вагиф» әсәри һаггында мүсаһибә апарыркән көстәрирәм ки, бу п'есдә халглар достлуғу мөвзууна кениш ер верилмишдир. Әсәрин гәһрәманы Вагифин бөйүк рус халгына, рус мәдәнийәтинә мүнасибәти, Загафгазия халгларынын әлбир олараг ишғалчылара гаршы мүбаризәси, халг күтләләринин азадлыг һәрәкаты п'есин ән гиймәтли чәһәтләриндәндир.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра әсәрин әсас образларыны — Вагиф, Элдар, Видади, Аршаг, Шалико, Тамара вә башгаларынын гыса характеристикасына шакирдләрин диггәтини чәлб эдирәм.

Даһа сонра ашағыда верилмиш һиссә үзрә тәһлилә башлайырам. Шакирдләрә изаһ эдирәм ки, Ага Мәһәммәд Шаһ Гачар күрчү әсирләрилә амансыз рәфтар эдирсә Элдар вә онун дәстәсинин адамлары, бу әсирләри вәтәнләринә чох һөрмәтлә йола салырлар. Элдар онлары Гачара гаршы мүбаризәйә чағырараг дейир:

Кәлин гардаш олсун түфәнкләримиз!
Иланын башыны аяглаяг биз.

Әсирләрдән Шалико Элдара чаваб верәрәк дейир:

Доғрудур гардашым, үч күнә тәдәр,
Чатар көмәйинә бизим дәстәләр.

Шалико доғрудан да бөйүк бир дәстә илә Элдарын янына гайыдыр. Бу, Элдарын үрәйини даға дөндәрир. Элдар көмәйә кәлән дәстәни гаршылаяраг дейир:

Чохдан истәдийим бу гардашлыгын,
Бу дағлардан бөйүк бир гүдрәти вар.

Сәмәд Вурғун рус халгынын бөйүк нәғмәкары А. С. Пушкиндән өйрәнмәйи, онун шакирди олмағы илә фәхр эдирди. Бу һагда шаир дейир:

Мән сәни севмишәм көрпәлийимдән,
Сәнсән мещрибаным, сәнсән устадым,
Нә гәдәр бәхтияр бир инсанам мән,
Ки, сәнин шакирдин чағрылыр адым.

Шаирин «26-лар», «Муған», «Ханлар», «Зәнчинин арзулары», «Ленинин китабы» вә с. әсәрләриндән данышаркән һәмин әсәрләрдә халглар достлуғу идеясыны да шакирдләр үчүн мүәййән ситатлар әсасында изаһ едирәм.

Һүсейн Мещдинин «Абшерон» романы совет нәсринин ән көзәл нүмунәләриндән биридир. Һ. Мещди «Абшерон» романында Бакы нефтчиләринин һәят вә фәалиййәтләриндән бәһс едир.

«Абшерон» романынын тәһлили заманы әсәрдә олан халглар достлуғу идеясы үзәриндә дә даяныр вә буну шакирдләр үчүн айдынлашдырырам. Шакирдләрә баша салырам ки, «Абшерон» әсәринин идеясыны гүввәтләндирән чәһәтләрдән бири дә мүхтәлиф милләтләрдән олан зәһмәткешләр арасындакы сарсылмаз достлугдур.

«Абшерон» романында Һ. Мещди халглар достлуғу мәсәләсинә хүсуси ер вермишдир.

Нефт сәнаеиндә чалышан гәһрәманлар милли хүсусиййәтләриндән асылы олмаяраг, үмумхалг ишы уғрунда әйни гүввәт вә әзмлә фәдакарлыг нүмунәләри көстәрирләр.

Мүһәндис Исмайылзадәнин рәһбәрлик этдийи трестдә Минаевин өз ихтираларыны тәтбиг этмәси, гоча Рамазанла уста Васил'евин, Гудрәтлә Минаевин мәһкәм достлуғу буна ән чанлы мисалдыр. Романда, рус, азәрбайчанлы вә башга милләтләрдән олан кәнчләр бир ердә өйрәнир, ишләйир, ейлир, истираһәт вә шәнлик едирләр.

«Кәләчәк күн» романынын тәһлилиндә М. Ибраһимовун бу әсәрдә һадисә вә мүбаризәләрин ичтимаи инкишафыны сосиализм реализми принсипинә әсасән тәбии вә чанлы тәсвир этдийини шакирдләрә айдынлашдырырам.

Шакирдләрә халглар достлуғу идеясыны изаһ этмәк үчүн әсәрин әсас гәһрәманы олан Фирудин образынын характеристикасы үзәриндә даянырам. Шакирдләрә баша салырам ки, Фирудин кими кәнч ингилабчы образын яранмасында М. Горкинин «Ана» әсәриндәки Павел Власов образы М. Ибраһимов үчүн нүмунә олмушдур.

«Ана» романы васитәсилә Фирудин ингилабчы рус фәһләләринин һәятыны өйрәнмәйә наил олур. Мәһз, бунун нәтичәсиндә фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби мүбаризәси илә яранан хошбәхт бир кәләчәйин ишыглы йоллары онун көзләри гаршысында чанланыр. Бу заман Павел Власовун һәгиги образы-

ның мә'нәви чәһәтдән Фирудинә олан мүсбәт тә'сирини шакирдләрә изаһ едирәм.

Мән әсәрдә Симонян вә Анушун Хавәр вә Азада олан мүнасибәтләрини изаһ едәрәк шакирдләрә дейирәм ки, һәмин Симонян алты ил Хавәри өз янында сахлайыр, ону дилли-дилавәр бир шәфгәт бачысы кими етишдирир.

Хавәрин «...өлән күнә гәдәр гапынызда гуллугчу олуб галачағам...» сөзләрини эшидән Симонян она дейир:

«Гызым, бир дә белә сөзләри ағзына кәтирмә, гуллугчу нәдир, сән бизим аиләнин үзвүсән...».

Симон Симонян балача Азады да чох севир, һәр дәфә хәстәләрә бахыб йола салдыгдан сонра, ону янына чағырыр. Азадын кейфини сорушур, онунла ширин сөһбәт едир.

Симон Симонянын арвады Ануш да Азады доғма өвлады кими үрәкдән севир, бүтүн бу яхшылыглары көрән Хавәр Ануша тәшәккүр едир.

Бу достларын һәят вә мүбаризәсини даһа дәриндән айдынлашдырмаг мәгсәдилә әсәрин мүәййән һиссәләрини шакирдләрә хатырладырам.

Совет әдәбийатынын инкишаф йолу һаггында үмуми мә'лумат вердикдән сонра халглар достлуғуна һәср олунмуш М. Рәһимин «Ленинград көйләриндә», Р. Рзанын «Ленин», М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәрләри үзәриндә дә даяныр вә бунлардакы халглар достлуғу идеяларыны шакирдләрә изаһ едирәм.

«Ленинград көйләриндә» поэмасы һаггында данышаркән көстәрирәм ки, бу әсәр совет вәтәнпәрвәрлийи вә бейнәлмиләлчилик идеясы әсасында язылмышдыр. Поэманын гәһрәманлары олан азәрбайчанлы Һүсейнбала вә рус Алексей коммунист руһунда тәрбийә алмыш совет кәнчләридир. Шаир бу гәһрәманлары һаггында языр:

Гоша улдузумдур Алексей, Һүсейн,
Шәфәгләр сачылыр асиманымдан.
Севин сиз онлары чүт гардаш кими
Гәләмә алдығым бу дастанымдан.

Бу гәһрәманларын симасында әкс этдирилән вәтән эшги, сәадәт һисси тәкчә Һүсейнбалая, Алексейә вә Варяя аид хүсусиййәтләр дейилдир, бу бүтүн совет адамларынын характер чизкиси кими диггәти чәлб едир.

Һүсейнбала досту Алексейи аловларын ичәрисиндән хилас этмәк үчүн өлүмдән белә горхмур. Будур, Һүсейнбала досту

Алексейлә дөйүш әмәлийятындан гайыдыр. Бу заман дүшмәнин топ күлләси Алексейин тәйярәсини ганадындан зәдәләйир, тәйярә яваш-яваш кери галыр, нәһайәт, бир талая энмәйә мәчбур олур. Буну көрән Һүсейнбала: «Намәрд гояр дарда досту, йолдашы» дейә кери дөнүр, Алексейин дүшдүйү талая энир:

О, дәрһал чумур.
Гарталын янына бир гартал чумур.
Һүсейн:—кабинада отур,—дейир,—сән.
Алексей сөйләйир....—Шималлыям мән.
Шахтая, човғуна өйрәниб чаным...
Ганадын үстүндә о мећрибаным
Узаныб дейир ки,—мән һазырам, сүр!
О, галхыр көйләри һейрәт бүрүйүр...

Рус халгы вә онун етишдирдийи бөйүк шәхсиййәтләр һаггында язылмыш әсәрләр ичәрисиндә Рәсул Рзанын «Ленин» поэмасы көркәмли ерләрдән бирини тутур. Шаир поэманы В. И. Ленин кими даһини тарихләрә бәхш едән, халгларa ничат вә сәадәт кәтирән бөйүк рус халгына итһафла башлайыр:

Азадлығы горуюб
һәр дәнидән, вәһшидән
бәрабәрлик сөзүнү
тарихләрә нәгш едән.
Сәадәтә йол ачан
һәр тутдуғу нәгшәдән,
Ленин кими даһини
инсанлыға бәхш едән
бөйүк хиласкарымыз
рус халгына эшг олсун!

«Ленин» поэмасынын башга һиссәләриндә дә шаир рус халгына, бу халгын ингилабдан әввәлки һәятына кениш ер вермишдир.

Азәрбайчан совет нәсринин көркәмли нүмайәндәләриндән Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» әсәрини тәһлил едиркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, бу әсәрдә халглар достлуғу идеясы мүһүм ер тутур. Бу, өзүнүн ән парлаг нүмунәсини Мәрданла Суренин арасында яранан гардашлыг мүнасибәтиндә көстәрир. Мәрданла Суренин бир-биринә яхынлашараг гардаш олмалары ики гоншу халгын гардашлығы вә достлуғу кими мейдана чыхыр. Мән әсәрин бу ерини хүсусилә, шакирдләрин нәзәринә чатдырырам.

Ә. Әбүлһәсәнин Бөйүк Вәтән мүһарибәсинә һәср этдийи «Мүһарибә» романындан данышаркән көстәрирәм ки, бу әсәрдә язычы ана Вәтәнимиз үзәринә һүчум едән алман фашизминә гаршы мүбаризәдә даһа да мәһкәмләнән халглар достлугундан бәһс едир. Мән буна мисал олараг әсәрдән Ваня илә Тапдығын «фрист» кәтирмәк үчүн чәбһә хәттини кечиб алман фашистләринин сәнкәрләринә догру кетдикләри епизоду шакирдләрә охуюр вә бу ики достун бир-биринә олан йолдашлыг мүнасибәтләрини изаһ едирәм. Шакирдләри баша салырам ки, өлүм тәһлүкәси гаршысында ики достун—Тапдыгла Ванянын бир-биринә мәһәббәти, бунлардан һәр бирисинин өз ганы баһасына достлуғуну горумаг чәһди совет халглары арасындакы достлуғун яхшы бир нүмунәсидир.

Мән сонра әсәрдәки Холмогортсевләр аиләси илә Маһмудун яхынлығындан, Маһмудун Валентинаны өз анасы кими севмәсиндән бәһс едирәм.

* * *

Тәчрүбә көстәрир ки, халглар достлуғу мөвзуунда апарылан инша язылар пис нәтичә вермир. Шакирдләр синифдә кечдикләри әсәрләрдән, охудуглары әлавә материаллардан истифадә едәрәк, көзәл мәзмунлу иншалар язырлар.

VIII—X синифләрдә ашағыдакы мөвзулар үзрә халглар достлуғуна аид инша язылар вермәк олар:

IX синифдә

1. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» п'есиндә Аракел вә Мкртыч образлары.
2. Ә. Сабирин «Бейнәлмиләл» ше'ринин тәһлили.
3. Чәлил Мәммәдгулузадә вә Гоголь.

X синифдә

1. Ч. Чаббарлы ярадычылығында халглар достлуғунун тәблиғи («1905-чи илдә» п'еси үзрә).
2. Һ. Мећдинин «Абшерон» романында Гүдрәт вә Минаев образлары.
3. С. Рүстәмин «Гачаг Нәби» драмасында Нәби вә Багдан образлары.
4. Сәмәд Вурғун ярадычылығында халглар достлуғу идеяларынын тәрәннүмү.

М. МУСТАФАЕВ
Нуха, 10 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими.

ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ҹҮМЛӘДӘ БУДАГ ҹҮМЛӘНИН ТӘДРИСИ ТӘҹРҮБӘСИНДӘН

VII синфин Азәрбайҹан дили програмында табели мүрәккәб ҹүмлә бәһсинә хүсуси ер верилмишдир. Ҹүнки бу бәһс шакирдләрин нитгини инкишаф этдирмәк вә онлара мүрәккәб ҹүмләдә дурғу ишарәләринин ишләнмәси гайдаларыны мүкәммәл өйрәтмәк нөгтеји-нәзәриндән бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Тәҹрүбә көстәрир ки, үмумијјәтлә, грамматикада табели мүрәккәб ҹүмлә шакирдләрин нисбәтән чәтин мәнимсәдикләри мөвзулардандыр. Буна көрә дә һәмин бәһсин тәдриси мүәллимдән даһа бөјүк зәһмәт тәләб едир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, мән табели мүрәккәб ҹүмләнин тәдрисинә хүсуси диггәт етирирәм. Бу мәгаләдә табели мүрәккәб ҹүмләдә будаг ҹүмләләрин тәдрисинә даир өз иш тәҹрүбәмдән бәһс этмәк мәгсәдини гаршыја гоймушам.

Мә'лум олдуғу үзрә, тамамлыг, тә'јин, мүбтәда, хәбәр вә зәрфлик будаг ҹүмләләрининһәр бири баш ҹүмләдәки мүвафиг ҹүмлә нөвүнүн инкишаф этмиш формасы олуб, онун ајрылмаз бир һиссәси кими һәм мә'нача, һәм дә формача кечәркән габагчадан онун адча ујғун олдуғу ҹүмлә үзвүнү, шакирдләрин нә дәрәчәдә билиб-билмәмәсиндән асылы олмајараг, енидән тәкрар едир вә сонра тәзә дәрси изаһа башлајырам. Белә ки, тамамлыг будаг ҹүмләсини кечәркән—тамамлығы, тә'јин будаг ҹүмләсини өјрәдәркән—тә'јини, мүбтәда вә хәбәр будаг ҹүмләсини изаһ этдикдә мүбтәда вә хәбәри, зәрфлик будаг ҹүмләсинин тәдрисиндә зәрфлији вә онун бүтүн нөвләрини тәкрар едирәм.

Беләликлә, ҹүмлә үзвләри бәһси һаггында шакирдләрдә гисмән унудулмуш билији тәкрар едир вә мөһкәмләндирирәм. Кечмиш мә'луматла ени мөвзу арасында үзви сурәтдә әлагә јарадыр вә ени дәрсин дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн әлверишли шәраит һазырламыш олурам.

Тамамлыг будаг ҹүмләсинә башламаздан әввәл, нөвбәти дәрсдә ҹүмләнин 2-ҹи дәрәчәли үзвләриндән тамамлығын (§ 11) тәкрар едиләчәјини шакирдләрә хәбәр верирәм. Шакирдләр бу мөвзуа һазырлыглы кәлирләр. Кечән дәрси (табели мүрәккәб ҹүмлә һаггында мә'лумат, будаг ҹүмләнин нөвләри) шакирдләрдән сорушдугдан сонра, тамамлығы тәкрар едирәм. Шакирдләр тамамлығын тәкмилләшдирилмиш ени тә'рифини сөјләјирләр: «Ҹүмләдә әшја билдирән, адлыг вә ијәлик һалларындан башга, ердә галан һалларда ишләнән икинчи дәрәчәли үзвә тамамлыг дејилир». Тамамлығын мә'нача нөвләрини (васитәли вә васитәсиз) вә һансы суаллара чаваб олдуғуну сорушур вә бунлара аид мисаллар тәләб едирәм. Белә тәкрардан сонра ени дәрсә башлајараг, шакирдләрин диггәтини ашағыдакы ҹүмләләрә чәлб едирәм:

1. **Биз билирик ки, сүлһ гүввәләри артыр вә мөһкәмләнир.**

2. **Ленин демишдир: «Дил бәшәр үнсијјәтинин ән мүһүм васитәсидир».**

3. **Мән инанырам ки, Ленинин сөзү дә, өзү дә бүтүн ишыглы дүнјанын һәр еринә кедир.** (С. Рәһимов).

Шакирдләрә башa салырам ки, бунларын үчү дә табели мүрәккәб ҹүмләдир. 1-ҹи ҹүмләдә нәји? суалына чаваб олан «сүлһ гүввәләри артыр вә мөһкәмләнир» будаг ҹүмләси баш ҹүмләнин фе'ли хәбәрини («билирик») изаһ едир вә ону тамамлајыр, «ки» бағлајычысы илә она бағланыр, һәм дә ондан мә'нача асылыдыр.

Мән мүсаһибәни давам этдирәрәк көстәрирәм ки, икинчи ҹүмләдә «Дил бәшәр үнсијјәтинин ән мүһүм васитәсидир» будаг ҹүмләси «Ленин демишдир» баш ҹүмләсинин фе'ли хәбәрини («демишдир») ајдынлашдырыр. Будаг ҹүмлә баш ҹүмләдә ирәли сүрүлән нә? суалына чаваб (тә'сирлик һалында) олур. Биринчи ҹүмләдән фәргли олараг икинчи ҹүмлә будаг ҹүмләјә мүәјјән интонасија илә бағланмыш вә аралары на ики нөгтә (:) гоюлмушдур.

Үчүнчү мүрәккәб ҹүмләдә «Мән инанырам» баш ҹүмләсинин «инанырам» фе'ли хәбәрини тамамлаян вә ону изаһ едән «Ленинин сөзү дә, өзү дә бүтүн ишыглы дүнјанын һәр

еринә кедир» будаг чүмләси васитәсилә тамамлығын суалына (нәйә?) чаваб олур. Демәли, «Баш чүмләнин фе'ли хәбәрини тамамлаян вә тамамлығын суалларына чаваб олан чүмләйә тамамлыг будаг чүмләси дейилир». Юхарыдакы тамамлыг будаг чүмләләри баш чүмләдән сонра кәлмиш 1-чи, 3-чү чүмләләрдә будаг чүмлә баш чүмләйә «ки» бағлайычысы илә бағланмышдыр.

Тамамлыг будаг чүмләсиндән әввәл «ки» бағлайычысы атылдыгда, ики нөгтә еринә веркүл дә гоюла биләр. Мәсәлән:

«Мән билирәм, анан сәнә
Тапшырмышдыр хиласкары» (М. Дилбази).

Тамамлыг будаг чүмләсини кениш тамамлыг ками ишләтсәк, мүрәккәб чүмлә садә чүмләйә чеврилмиш олар.

Сонра ашағыдакы схеми язы тахтасындан асыр вә бунун үзәриндә мүсаһибә апарыр, мүсаһибәдә әсас ери, чүмләләрин мүгайисәсинә верирәм.

Тамамлыг будаг чүмләсинин тамамлығын инкишаф этмиш шәкли олдуғуну көстәрән схем

Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә	Мүрәккәб тамамлығы олан садә кениш чүмлә
1. Биз билирик ки, сүлһ гүввәләри артыр вә мәһкәмләнир.	1. Биз сүлһ гүввәләринин артыб мәһкәмләндийини (нәйи?) билирик.
2. Мән инанырам ки, Ленинин сөзү дә, өзү дә бүтүн ишыглы дүнянын һәр еринә кедир (С. Рәһимов).	2. Мән Ленинин сөзүнүн дә, өзүнүн дә бүтүн ишыглы дүнянын һәр еринә кетдийинә (нәйә?) инанырам (С. Рәһимов).

Һәмин мүгайисә нәтичәсиндә шакирдләрә изаһ әдирәм: табели мүрәккәб чүмләләрин хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, онларын баш чүмләсиндә тамамлыг йохдур; тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләдән сонра кәлир. Лакин тамамлыг будаг чүмләсинин әлә нөвү дә олур ки, о, баш чүмләдән әввәл кәлир вә баш чүмләнин тамамлығыны изаһ әдир. Мәсәлән, **Ким ки, өз халгына сәдагәтлә хидмәт эдир, ону һамы севир.** Бурада «һамы севир» баш чүмләдир, «ками?» суалына чаваб верән «ону» сөзү исә баш чүмләнин тамамлығыдыр.

Өз халгына сәдагәтли хидмәт әдәнләри (ками?) һамы севир. Белә мисалларын сайыны артырмаг олар.

Табели мүрәккәб чүмләдә тамамлыг будаг чүмләси	Тамамлыг будаг чүмләсинин мүрәккәб тамамлыг ками ишләнмәси
1. Ким ки, мәктәби әла битирди, она фәргләнмә аттестаты верилир. (она—тамамлыгдыр, ками? суалына чаваб олур.)	1. Мәктәби әла битирәнләрә (камә?) фәргләнмә аттестаты верилир.
2. Ким ки, мүталиәйә һәвәскардыр, онун билийи зәнкин олар. (онун билийи—тамамлыгдыр, нә? суалына чаваб олур.)	2. Мүталиәйә һәвәскар оланларын (нә?) билийи зәнкин олар.

Беләликлә, тамамлыг будаг чүмләси һаггындакы анлайышы ашағыдакы ками өкүнлашдырырам:

1. Тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләдәки тамамлығын кенишләндирилмиш шәклидир.

2. Тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләнин анчаг фе'ли хәбәрини тамамлайыр вә изаһ әдир.

3. Тамамлыг будаг чүмләси тамамлығын бир сыра суалларына чаваб ола билир.

4. Тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләдән сонра кәлдийи ками, бә'зән ондан әввәл дә ишләдилә биләр.

5. Тамамлыг будаг чүмләси баш чүмләйә «ки» бағлайычысы вә я интонасия илә бағланыр.

6. Тамамлыг будаг чүмләсини баш чүмләйә бағлаян «ки» бағлайычысындан сонра веркүл гоюлур.

7. Бағлайычысыз табели мүрәккәб чүмләдә тамамлыг будаг чүмләсиндән әввәл ики нөгтә вә я веркүл гоюлур.

Мән дәрсликдәки тапшырыглардан башга, шакирдләрә мүхтәлиф типдә бир сыра әлавә тапшырыглар да верирәм. Мәсәлән:

1. Мүәййән баш чүмләләрә тамамлыг будаг чүмләси артырараг, табели мүрәккәб чүмлә дүзәлтмәк.

2. Верилмиш садә чүмләләрдән бирини баш, дикәрини тамамлыг будаг чүмләси ками ишләдин; сонра һәмин чүмләләри үзвләринә көрә тәһлил әдин. Нүмунә: Бу һәрәкат һагг ишни мүдафиә эдир. Сүлһ тәрәфдарлары яхшы билирләр. (Сүлһ тәрәфдарлары яхшы билирләр ки, бу һәрәкат һагг ишни мүдафиә эдир).

3. Тамамлыг будаг чүмләләрини тамамлыг кими ишләдәрәк, верилмиш мүрәккәб чүмләләри садә чүмләләрә чевирин. Нүмунә:

Әлләр яхшы билир ки, Ленинин әмәлләри
Ашараг сәһәдләри йол тапыр үрәкләрә (С. Рүстәм).
(Ленинин әмәлләринин сәһәдләри ашараг үрәкләрә йол тапдығыны әлләр яхшы билир).

4. Охунмуш әдәби әсәрләрдән вә гәзетләрдән тамамлыг будаг чүмләли 3 табели мүрәккәб чүмлә сечиб язын.

5. Тәркибиндә тамамлыг будаг чүмләси олан 3 табели мүрәккәб чүмлә дүзәлдиб язын.

Мән тә'йин будаг чүмләсини кечмәдән әввәл, тә'йини синифдә әтрафлы тәкрар едирәм. Шакирдләрә хатырладырам ки, тә'йин әшянын кейфиййәт, әламәт вә мигдарыны билдирән чүмлә үзвү олуб нечә? нә чүр? һансы? нечә? нә гәдәр? суалларындан биринә чаваб верир.

Шакирдләрә буну да хатырладырам ки, тә'йин чүмләсинин мүбтәдасыны, тамамлығыны вә исми хәбәрини тә'йин едир. Мәсәлән:

1. Гырмызы байраг далғаланыр. (Нечә?—гырмызы).
2. Ушаглар э'лачы Яшары севирләр. (Һансы?—э'лачы).
3. Һикмәт габагчыл шакирддир. (Нә чүр?—габагчыл).

Биринчи чүмләдә «гырмызы» (байраг), икинчи чүмләдә «э'лачы» тамамлығы (Яшары), үчүнчү чүмләдә «габагчыл» сөзү исми хәбәри (шакирддир) тә'йин едир.

Тә'йинин мүхтәлиф нитг һиссәләрилә, хүсусилә ишарә әвәзликләрилә ифадәси һаггында да шакирдләрин биликләрини йохлайыр вә үмумиләшдирирәм. Тә'йин һаггындакы мә'луматы суал-чаваб васитәсилә мәһкәмләтмәк; шакирдләрә ичәрисиндә тә'йин олан мүхтәлиф чүмләләр тапдырмаг вә тахтада бир-ики чүмлә тәһлил этдирмәклә ени дәрси—тә'йин будаг чүмләсини кечмәк үчүн лазыми һазырлыг ишини көрмүш олурам.

Бундан сонра шакирдләрә баша салмаг чәтин дейилдир ки, тә'йин будаг чүмләси баш чүмләдәки **бу, о, белә, әлә, һәмин** вә с. ишарә әвәзликләри илә ифадә олунан тә'йинин кенишләндирилмиш шәклидир вә тә'йин кими (онун еринда) ишләнәрәк баш чүмләнин тамамлыг, исми хәбәр вә мүбтәдасына аид олур, әшянын әламәт вә кейфиййәтини билдирир. Нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб верир. Мәсәлән:

1. Советләр Иттифагы әлә бир (нечә?) өлкәдир ки, онун конститусиясында азад инсан әмәйи, бөйүк әмәл вә нәчиб арзулар язылмышдыр. (М. Ибраһимов).

2. Әлә (нечә?) яшамаға чалыш ки, мә'насыз кечирдийин күнләр үчүн сонрадан пешиман олмаясан.

3. О (һансы?) адам һәгиги вәтәндашдыр ки, өз халгыны, вәтәнини дәрин мәһәббәтлә севир.

Юхарыдакы мүрәккәб чүмләләрдән биринчисиндә (онун конститусиясында азад инсан әмәйи, бөйүк әмәл вә нәчиб арзулар язылмышдыр) тә'йин будаг чүмләси, (Советләр Иттифагы әлә бир өлкәдир) баш чүмләдәки (өлкәдир) исми хәбәрини, икинчи чүмләдә (мә'насыз кечирдийин күнләр үчүн сонрадан пешиман олмаясан) тә'йин будаг чүмләси (әлә яшамаға чалыш) баш чүмләсиндәки (яшамаға) тамамлығыны вә үчүнчү чүмләдә (өз халгыны, вәтәнини дәрин мәһәббәтлә севир) тә'йин будаг чүмләси, (о адам һәгиги вәтәндашдыр) баш чүмләсинин (адам) мүбтәдасыны тә'йин едир. Баш чүмләдәки «әлә» вә «о» ишарә әвәзлији илә ифадә олунан тә'йинләрин еринда һәмин будаг чүмләләри мүрәккәб тә'йин кими ишләдәрәк, чүмләләри садәләшдирмәк олар.

Тә'йин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә	Мүрәккәб тә'йин садә чүмләнин һансы үзвүнү тә'йин едир
1. Советләр Иттифагы әлә бир өлкәдир ки, онун конститусиясында азад инсан әмәйи, бөйүк әмәл вә нәчиб арзулар язылмышдыр.	1. Советләр Иттифагы—конститусиясында азад инсан әмәйи, бөйүк әмәл вә нәчиб арзулар язылмыш (нечә?) бир өлкәдир.
2. Әлә яшамаға чалыш ки, мә'насыз кечирдийин күнләр үчүн сонрадан пешиман олмаясан.	2. Мә'насыз кечирдийин күнләр үчүн сонрадан пешиман олмамаг шәртилә (нечә?) яшамаға чалыш.
3. О адам һәгиги вәтәндашдыр ки, өз халгыны вә вәтәнини дәрин мәһәббәтлә севир.	3. Өз халгыны вә вәтәнини дәрин мәһәббәтлә севән (нә чүр?) адам һәгиги вәтәндашдыр.

Көрүндүйү кими, тә'йин будаг чүмләсини мүрәккәб тә'йинә чевирмәк үчүн ялныз тә'йин будаг чүмләсинин хәбәрини фе'ли сифәт кими ишләтмәк лазымдыр. Тә'йин будаг чүмләси баш чүмләдән сонра кәлир вә «ки» бағлайычысы илә она бағланыр. Тә'йин будаг чүмләси һаггында верилән мә'луматы мәһкәмләтмәк мәгсәдилә синифдә вә эвдә шакирдләри ашағыдакы чалышмалар үзәриндә ишләдирәм:

1. Верилән табели мүрәккәб чүмләләри садәләшдирин, тә'йин будаг чүмләсини тә'йин еринда ишләдин.

2. Ашағыдакы садә кениш чүмләләри, тәркибиндә тә'йин будаг чүмләси олан табели мүрәккәб чүмлә һалына салмаг. Нүмунә: «С. Вүрғун һамынын севдийи шаирләрдәндир». «С. Вүрғун әлә шаирләрдәндир ки, ону һамы севир».

3. Охунмуш әдәби әсәрләрдән вә гәзетләрдән ичәрисиндә тә'йин будаг чүмләси олан 5 табели мүрәккәб чүмлә сечиб язмаг.

* * *

Мүбтәда будаг чүмләсини кечмәмиш мүбтәданы, шәхссиз чүмләни вә ярымчыг (мүбтәдасы олмаян) чүмләләри үмуми шәкилдә тәкрар эдирәм.

Мүбтәда будаг чүмләсинин ики варианты вардыр:

1. Мүбтәда будаг чүмләси, мүбтәдасы олмаян баш чүмләнин мүбтәдасы кими ишләнә биләр. Мәсәлән: «Айдын иди ки, машын хараб олуб йолда галмышдыр» (М. Чәлал).

Бу табели мүрәккәб чүмләдә «Айдын иди» баш чүмләнин хәбәридир, будаг чүмлә (машын хараб олуб йолда галмышдыр) мүбтәданын суалына чаваб олур вә ону тамамилә әвәз эдә билир.

Һәмин мүрәккәб чүмләни садәләшдирәрәк, будаг чүмләни мүрәккәб мүбтәда кими ишләтдикдә фикримиз daha айдын олур. «Машынын хараб олуб йолда галмасы (нә?) айдын иди». Бурада мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләдән сонра кәлмиш вә баш чүмләнин мүбтәдасы еринә ишләнмишдир.

2. Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл кәләрәк, баш чүмләнин «о» шәхс әвәзлийи илә ифадә олунан мүбтәдасыны изаһ эдир. Мәсәлән, «Ким ки, инсаны севир ашиги-һүрриййәт олур». (Ә. Сабир).

Бу табели мүрәккәб чүмләдә «ким ки, инсаны севир» будаг чүмләси «о» һүрриййәт ашиги олур баш чүмләсинин чүмләдә олмаян «о» шәхс әвәзлийи илә ифадә эдилән мүбтәдасыны изаһ эдир. Будаг чүмләдәки «ким ки,» вә «о» мүбтәдаларыны атараг вә будаг чүмләнин хәбәрини фе'ли сифәт һалына салараг бу мүрәккәб чүмләни садәләшдирмәк мүмкүндүр. Йә'ни:

«Инсаны севәнләр һүрриййәт ашиги олурлар». Бу нөв мүбтәда будаг чүмләсинин әввәлиндә **ким ки, һәр кәс ки, кимсә ки, һәрә ки**, гейри-мүәййән әвәзликләри, баш чүмләнин әввәлиндә исә «о» шәхс әвәзлийи мүбтәда кими ишләнир.

Беләликлә, индуктив үсулла; мисаллардан тә'рифә доғру кедәрәк нәтичә чыхарырам ки, «Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләнин мүбтәдасы ериндә ишләнир, я да баш чүмләнин шәхс әвәзлийи илә ифадә олунан мүбтәдасыны изаһ эдир». Мүбтәда будаг чүмләси сөз бирләшмәси һалында мүрәккәб мүбтәда кими ишләнә билир вә мүбтәданын суалларындан биринә (ким, нә?) чаваб олур. Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләдән һәм сонра, һәм дә әввәл кәлә биләр. Мүбтәда будаг чүмләсини тамамлыг будаг чүмләсиндән ашағыдакы хүсусиййәтләринә көрә фәргләндирмәк олар:

1. Будаг чүмлә баш чүмләнин мүбтәдасы кими ишләндикдә мүбтәда будаг чүмләси, тамамлыг кими ишләндикдә исә тамамлыг будаг чүмләси олур. Мәсәлән:

Табели мүрәккәб чүмләдә мүбтәда вә тамамлыг будаг чүмләләрин мүгайисәси	Будаг чүмләнин тамамлыг вә я мүбтәда кими ишләнмәси
1. Бәлкә, сән дә билирсән ки, о, чох севир ушаглары. (М. Дилбази).	1. Сянун ушаглары чох севдийини (нәйи?) бәлкә сән дә билирсән.
2. Һамыя мә'лумдур ки, совет [illegible] топчуларыны дөйүш мейданында дүшмән топчуларына тамамилә үстүн кәлмишләр.	2. Совет топчуларының дөйүш мейданларында дүшмән топчуларына тамамилә үстүн кәлмәси (нә?) һамыя мә'лумдур.

Айдын олур ки, 1-чи чүмләдәки будаг чүмлә тамамлыг, 2-чи чүмләдәки исә мүбтәда будаг чүмләсидир.

2. Әкәр баш чүмләдәки әвәзлик адлыг һалында ишләнәрсә, будаг чүмлә мүбтәда будаг чүмләси олачаг, әвәзлик башга һалларда ишләндикдә исә (йөнлүк, тә'сирлик вә с.) будаг чүмлә тамамлыг будаг чүмләси сайылмалыдыр. Мәсәлән:

Будаг чүмлә	Баш чүмлә
1. Ким ки, колхозда намусла чалышыр,	о, (ким?) яхшы әмәк күнү газаныр.
2. Ким ки, колхозда намусла чалышыр,	она (кимә?) яхшы әмәк күнү дүшүр.

Биринчи мүрәккәб чүмләдә «о» әвәзлийи исмин адлыг һалында олдуғундан будаг чүмлә (ким ки, колхозда намусла чалышыр) мүбтәда будаг чүмләсидир; икинчи чүмләдә исә әвәзлик йөнлүк һалында ишләндийиндән будаг чүмлә (колхозда намусла чалышана) тамамлыг будаг чүмләсидир.

Мүбтәда будаг чүмләсини бу үсулла изаһ этдикдән сонра, шакирдләри бир сыра чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

Тәкрар васитәсилә шакирдләрә хатырладырам ки, хәбәр мүбтәдая аид һал, һәрәкәт, һадисә, һөкмү билдирир вә нитг һиссәләриндән әсасән феиллә ифадә олунур. Лакин исми хә-

бәрләр сифәт, сай вә әвәзликлә дә ифадә олуна биләр. Хәбәр будаг чүмләси баш чүмләнин **бу, о, белә, бунда, онда, бу иди, о иди** вә с. ишарә әвәзликләри илә ифадә олунан хәбәрини кениш изаһ эдир вә мәзмунуну айдынлашдырыр. Мәсәлән:

1. Мәним арзум будур ки, колхозумузда тәкчә мән йох, һамы гәһрәман ады алсын (И. Әфәндиев).

2. Анамдан да, сиздән дә хаһишим будур ки, мәсәләнин үстүндән адлаясыныз (Э. Вәлиев).

Бу мисаллардан көрүндүйү кими, хәбәр будаг чүмләси баш чүмләдән сонра кәлир вә баш чүмләнин ишарә әвәзлийи илә ифадә олунан исми хәбәрини айдынлашдырыр.

Тә'йин вә хәбәр будаг чүмләләринин мүгайисәси.

Табели мүрәккәб чүмлә	Садә кениш чүмлә
1. «Вагиф» әлә әсәрдир ки, охудугча инсана зөвг верир.	1. «Вагиф» охундугча инсана зөвг верән әсәрдир.
2. Әсл сөз одур ки, ону авам да баша дүшсүн.	2. Әсл сөз авамын да баша дүшдүйү сөздүр.

Әлә әвәзлийи биринчи чүмләдә (баш чүмләдә) тә'йин вәзифәсиндә, икинчидә исә «олур» әвәзлийи хәбәр вәзифәсиндә ишләндийи үчүн, 1-чи чүмлә тә'йин будаг чүмләси, 2-чи чүмлә хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир.

Хәбәр будаг чүмләсинә даир китабдакы тапшырыгдан әлавә, мәсләһәт билдийим ашағыдакы чалышмалары да апарырам: 1. Хәбәр будаг чүмләли 5 табели мүрәккәб чүмлә сечиб язын. 2. Верилмиш табели мүрәккәб чүмләләрдәки хәбәр будаг чүмләсини хәбәр еринда ишләтмәклә һамин мүрәккәб чүмләләри садә чүмләләрә чевирин. 3. Верилмиш мүрәккәб чүмләләрдә тә'йин будаг чүмләсини хәбәр будаг чүмләсинә чевирин.

Табели мүрәккәб чүмлә бәһсиндәки зәрфлик, шәрт вә гаршылыг (күзәшт) будаг чүмләләрини дә бу гайда үзрә өйрәдир вә тәкрар заманы мүхтәлиф схемләрдән истифадә эдирәм. Азәрбайчан дилинин грамматикасында башлыча вә мүһүм бир бәһс олан табели мүрәккәб чүмләнин тәдрисиндә сәмәрәли нәтичә әлдә этмәк үчүн ашағыдакы чәһәтләри дә нәзәрдә тутурам:

1. Һәр һансы бир мөвзуу кечәркән, әлагәдар олан кечмиш дәрсләри мүхтәлиф үсулларла тәкрар этмәклә шакирдләрин билик сәвиййәсини кенишләндирмәйә чалышырам.

2. Һәр бир будаг чүмлә баш чүмләдә һамин адда олан чүмлә үзвүнүн кениш (мүрәккәб) бир шәкли олдуғуну шакирдләрә дәрк этдирирәм. Бу мәгсәдлә дә шакирдләри мүрәккәб чүмләни садә чүмләйә чевирмәйә алышдырырам.

3. Әяни васитәнин дил дәрсләрини яхшы мәнимсәтмәкдә бөйүк әһәмиййәти олдуғуну нәзәрә алараг, һәр бир будаг чүмләнин тәдрисиндә мүхтәлиф схемләрдән вә чәдвәлләрдән истифадә эдирәм.

4. Һәр бир будаг чүмләйә аид дәрсликдәки тапшырыгдан башга, шакирдләри әлавә чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

5. Бир будаг чүмләни кечдикдән сонра, ондан әввәлки будаг чүмләләрлә ону мүгайисә эдир, охшарлыг вә фәргини шакирдләрә өйрәдирәм. Мәсәлән: тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси илә тә'йин будаг чүмләсини, гаршылыг будаг чүмләси илә шәрт будаг чүмләсини мүгайисә эдирәм.

6. Синифдә вә әвдә тез-тез грамматик тәһлил апарараг һәр бир сөзүн вә я сөз бирләшмәсинин чүмләдә һансы үзв олдуғуну, һансы нитг һиссәси илә ифадә эдилдийини шакирдләрә тапдырырам.

7. Дәрсә аид өзләриндән чүмлә сөйләмәйи шакирдләрдән тәләб эдир, гәзет вә әдәби әсәрләрдән белә чүмләләр сечиб язмағы тапшырырам ки, бу да шифаһи вә язылы нитгин инкишафына хейли көмәк эдир.

Мән тәһлил үчүн сечдийим чүмләләрин идея вә бәдии чәһәтдән тә'сирли олмасына да хүсуси диггәт верирәм.

Беләликлә, мән будаг чүмләләри шакирдләрә асан мәнимсәдир вә онунла үзви сурәтдә бағлы олан бир сыра мөвзулары да дәрс ичәрисиндә тәкрар эдирәм ки, бу да грамматик билийин кейфиййәтини хейли яхшылашдырыр.

А. АХУНДОВ
Азәрбайчан ЭТПИ-нин әлми ишчиси.
З. СӘМӘДОВ
Бакы, 190 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

ҒЫЗЫЛ ВӘ КҮМҮШ МЕДАЛА ТӘГДИМ ОЛУНМУШ ИНША ЯЗЫЛАР ҺАГГЫНДА

Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи 1955—56-чы дәрс илиндә мәктәбләрдә камал аттестаты имтаһанлары кечирмәк үчүн әдәбийят үзрә мүхтәлиф вариантларда инша мөвзулары көндәрмишди.

Бу ил гызыл вә күмүш медалларла тәлтиф олунмаг үчүн республикамызын шәһәр вә кәнд мәктәбләриндән (Бакы, Нахчыван, Дағлыг Гарабағ вилайәт мәктәбләриндән башга) Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийинә тәгдим едилән инша язылар ашағыдакы вариантлары әһатә едир:

3-чү вариант

1. Азәрбайчан совет ше'ринин инкишафында С. Вурғунун ролу.

2. С. Рәһимовун «Шамо» романында Азәрбайчан халгынын ерли истисмарчылара вә онларын харичи ағаларына гаршы апардығы мүбаризә.

3. А. Фадеевин «Кәнч гвардия» романында вәтәнпәрвәр совет кәнчләринин образлары.

2-чи вариант

1. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» п'есиндә халглар достлуғунун тәрәннүмү вә ингилаби мүбаризәнин тәсвири.

2. С. Рүстәмин ярадычылығында совет вәтәнпәрвәрлийи вә дүшмәнә нифрәт һисси.

3. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәй» һекайәсинин бәдии тәһлили.

Маариф Назирлийинә тәгдим олунмуш 165 иншанын әксәриййәтиндә шакирдләр «Азәрбайчан совет ше'ринин инкишафында С. Вурғунун ролу», «А. Фадеевин «Кәнч гвардия» романында вәтәнпәрвәр совет кәнчләринин образлары» вә «Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» п'есиндә халглар достлуғунун тәрәннүмү вә ингилаби мүбаризәнин тәсвири» мөвзуларыны сечмиш вә язмышлар.

Бу илки иншаларда нәзәри чәлб әдән мүсбәт чәһәтләр даһа чохдур. Һәр шейдән әввәл, һәмин иншаларын бу ил даһа мәдәни вә даһа савадлы язылмасыны гейд этмәк лазымдыр. Маариф Назирлийинә тәгдим олунмуш язы ишләринин әксәриййәти өз дәрин мәзмуну, йүксәк идея-сияси сәвиййәси, айдын ифадә тәрзи, сәлис вә бәдии дили илә кечән илкиләрдән фәргләнир. Бу язылар мә'зунларын кениш дүнякөрүшүнә малик олдугларыны, дөвләт програмыны әсаслы сурәтдә мәнимсәдикләрини сүбут едир.

Языларын тәһлили айдын көстәрир ки, X синиф шакирдләри тәклиф олунмуш мөвзулары дүзкүн дәрк этмиш, инша язынын айры-айры һиссәләри арасында мәһкәм әлагә ярада билмиш, өз фикирләрини ардычыл изаһ этмәйи бачармыш, план вә системлә язмышлар.

Бә'зи мә'зунларын иншалары һәгиги бир илһамла, бәдии вә орижинал бир сурәтдә язылмыш, һәтта кичик бир әсәр кими диггәти чәлб едир.

Инша языларын тәһлили сүбут едир ки, әдәбийят мүәллимләри арасында мәс'улиййәт һисси хейли артмышдыр. Мүәллимләримиз бу наилиййәтләри һәр шакирдә фәрди янашмаг, өзләринә вә шакирдләринә тәләбкар олмагла әлдә этмишләр. Әдәбийят мүәллимләри өз фәнләринин идея-сияси әһәмиййәтини дәрк этмиш вә ону коммунист тәрбийәсинин гүдрәтли силаһына чевирмишләр.

Шакирдләрин дәрин мәзмунлу языларыны охуяркән, онлары савад вә мәһкәм биликлә силаһландыран, Вәтәнә, халга сәадәт вә мәһәббәт руһунда тәрбийә әдән әдәбийят мүәллимләринин дәрһал имзаларыны ахтарыр вә онлары дәрин миннәтдарлыг һиссилә охуюруг.

Шакирдләр исте'дадлы, талантлы халг шаири С. Вурғуну яхшы таныйыр вә онун әсәрләрини севә-севә охуюрлар. Мәһз буна көрә дә шакирдләр онун Азәрбайчан ше'ринин инкишафындакы ролуну да яхшы билирләр.

Салян шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин мә'зуну Шәлалә Ахундова һәмин мөвзуа аид инша язысында Сәмәд Вурғун поэзиясынын хүсусиййәтләрини сәлис вә бәдии бир дилә ифадә эдир, өз фикирләрини сүбут этмәк үчүн шаирин әсәрләриндән нүмунәләр кәтирир вә бунлары тәһлил этмәйи бачарыр.

Шәлалә Ахундова, С. Вурғун поэзиясында халглар достлуғу мөвзуундан һәрарәт вә сәмимиййәтлә бәһс эдәрәк языр: «Сәмәд Вурғун халглар достлуғунун бөйүк тәрәннүмчүсүдүр. Шаир «Йолдаш, һинкер, амханаго», «Рус ордусу», «Украйна партизанлары» вә бир сыра шеирләриндә совет халгларыны бирләшдирән гырылмаз мәһәббәти бөйүк илһам вә усталыгла тәрәннүм эдир. С. Вурғун рус ордусуну доғма билдийи кими, Украйна партизанларыны да эйни мәһәббәтлә охучуларына танытдырыр:

Де, кимдир адына гардаш дедийим?
Гәмимлә, нәш'әмә сирдаш дедийим?
Де, кимдир вәтәндаш, йолдаш дедийим?
Бизим Короғлу тәк гәһрәманлардыр,
Бизим украйналы партизанлардыр!

С. Вурғунун шеир ярадычылығындакы пролетар бейнәлмиләлчилийи идеясы ялныз совет халгларынын күндән-күнә мөһкәмләнән достлуг вә гардашлығынын тәрәннүмү илә мәһдуд дейилдир. Бу идея онун Шәрг вә Гәрб өлкәләри халгларынын һәятына, мүбаризәсинә даир яздығы әсәрләриндә дә гүввәтли сәсләнир...».

Ш. Ахундова өз кичик әсәрини «Заманын байрагдары» поэмасынын гыса тәһлили илә битирир: «С. Вурғун, һәр шейдән әввәл, сөзүн ән кениш вә һәгиги мә'насында партиялы шаирдир. О, ингилабчы күтләләрин бирлийинә архаланан партиямызын илһамвериҹи, тәшкилэдиҹи вә габагчыл ролуну хүсусилә өзүнүн сон илләрдә яздығы «Заманын байрагдары» поэмасында көзәл ифадә илә, бөйүк бир инам һиссилә тәрәннүм этмишдир:

Бәшәрин виҹданы, эшги, үрәйи,
Зеһни, дүшүнҹәси, фикри, диләйи,
Бүтүн ер үзүнүн хош кәләҹәйи,
Һәр зөвгү, сәфасы партиямыздыр!

Одур илһамчысы ше'рин, сәнәтин,
Дағ үстә дағ гоян, зеһнин, зәһмәтин,
Бир байраг алтында йүз мин милләтин,
Гардашлыг дүнясы партиямыздыр!

—дейән шаир һәрарәтли бир үрәк, чошғун бир илһам, атәшин бир диллә партиялы ше'рин ән йүксәк нүмунәләрини яратмышдыр...».

А. Фадеевин «Кәнч гвардия» романы бөйүк һәяти гүввәйә, йүксәк идеяя малик олан зәнкин бәдии бир әсәрдир. Бу әсәр өз реалистик гүввәсилә совет кәнчләринә хас олан характер сифәтләри әкс этдирән бөйүк бир гәһрәманлыг дастанымыдыр.

Олег Кошевой, Иван Земнухов, Серкей Тюленин, Люба Шевтсова, Уля Громова мәктәблиләрин ән чох севдикләри, һәмишә мәһәббәтлә хатырладыглары вә өзләри үчүн нүмунә сайдыглары әдәби образлардыр. Мәһз буна көрә дә Шамхор району, Гарачәмирли орта мәктәбинин мә'зуну В. Атамовун «Кәнч гвардия» романында вәтәнпәрвәр совет кәнчләринин образлары мөвзуундакы инша язысы бу чәһәтдән мараглы вә характеркидир.

В. Атамов, «Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә партиямызын тәрбийә эдиб етишдирдийи совет кәнчләри мисилсиз гәһрәманлыглар көстәрмишдир. Краснодонда өз мисилсиз фәалиййәтилә шөһрәт газанан «Кәнч гвардия» адлы кизли тәшкилатын да бу гәһрәманлыг тарихинин шанлы сәһифәләриндә шәрәфли ады вардыр»—чүмләләри илә башланан язысында «Кәнч гвардия» романынын яранмасы тарихини, мөвзууну вә әсәрин әсас мәгсәдини чох айдын бир диллә, тутарлы фактларла ифадә этмишдир.

О, әсәрдәки совет кәнчләри образларынын мисилсиз гәһрәманлыглары, икидлийи вә чәсурлуғу һаггында чох кениш данышмыш вә онларын йүксәк вәтәнпәрвәрлик вә дүшмәнә гаршы амансыз олмаг кими нәчиб хүсусиййәтләрини мәһарәтлә тәсвир этмишдир.

В. Атамов язысыны ашағыдакы чүмләләрлә битирмишдир:

«Сосялист реализминин ән көзәл нүмунәләриндән бири олан «Кәнч гвардия» романында һадисәләрин тәсвириндә, гәһрәманларын һәрәкәтиндә вә үмумән әсәрин мәзмунунда партиялылыг принсипи әсас ер тутур.

Совет әдәбийятынын инкишафында «Кәнч гвардия» романынын мисилсиз хидмәти вә тә'сири олмушдур. Романын тәрбийәви әһәмиййәти дә бөйүкдүр. А. Фадеевин гәһрәманлары илә руһланан совет кәнчләримиз халгын дүшмәнләрилә барышмаз мүбаризәйә гошулмуш вә гошулурлар. А. Фадеевин яратдығы гәһрәманлар доғма халгынын ән'әнәләринә садиг галан ени, сағлам руһлу кәнчләр ордусуну тәрбийә этмишләр. Дүнянын сүлһ вә демократия уғрунда мүбаризә апаран

милйонларла мүтәрәгги адамы бу гәһрәманлары севир вә бунлардан өйрәнир».

Шамхор, Салян, Тавус, Евлах, Нуха районларындан Маариф Назирлийинә тәрдим олунмуш языларын әксәриййәти хүсусилә диггәти чәлб едир.

Бүтүн бу мүсбәт чәһәтләрлә бәрабәр, X синиф мә'зунларынын инша языларында чидди сәһвләр дә вардыр. Бу нөгсанлар исә әсасән инша үчүн сечилмиш мөвзуун дәриндән дәрк едилмәмәсиндән, яхшы планлашдырылмамасындан, әлми әсаслы сурәтдә билмәмәкдән, шакирдләрин әдәби дилинин касыблыгындан вә саирәдән ирәли кәлмишдир.

Шакирдин инша языда мүвәффәг олмасы үчүн язынын мөвзууну вә мәгсәдини дөгру дәрк этмәси әсас шәртләрдән биридир. Чүнки язынын мәзмуну онун мөвзуундан вә мәгсәдиндән чох асылыдыр. Белә олмадыгда шакирдин язысы да гарышыг вә анлашылмаз олур. Мәсәлән, Кировабад шәһәри Ә. Сабир адына база орта мәктәбинин мә'зуну А. Мәммәдов инша үчүн «Азәрбайчан совет ше'ринин инкишафында С. Вургунун ролу» мөвзууну сечмишдир. О, С. Вургунун ярадычылыгындан, Азәрбайчан совет ше'ринин инкишафындакы ролундан бәһс едәркән анчаг «Шаирин анды», «Фанар», «Зәнчинин арзулары», «Зияфәт» шеирләри һаггында данышмагла кифайәтләнмиш, һәм дә мөвзуа аид олмадыгы һалда, С. Вургунун тәрчүмейи-һалындан ики дәфтәр сәһифәси язмышдыр.

Жданов району Халач кәнд орта мәктәбинин мә'зуну Бәдирхан Теймуров «А. Фадеевин «Кәнч гвардия» романында вәтәнпәрвәр совет кәнчләринин образлары»ндан бәһс едәркән, мөвзуу дөгру дәрк этмәдийи үчүн анчаг романын мәзмунундан данышмагла кифайәтләнмишдир.

«Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәй» һекайәсинин бәдии тәһлили» мөвзуунда язан шакирдләрин һеч бири һекайәни бәдии чәһәтдән тәһлил этмәмиш, садәчә олараг онун мәзмунундан данышмышлар.

Биз фикримизи сүбут этмәк үчүн язылардан чохлу мисал көстәрә биләрдик, лакин бунларла кифайәтләнмәйи лазым сайдыг.

Шакирд инша язы үчүн сечдийи мөвзуу дөгру дәрк этдикдән сонра, ону нечә язачағы үзәриндә дүшүнмәли, сонра исә план тәртиб этмәлидир; языны нәдән башлайыб, фикри нечә инкишаф этдирмәйи вә языны нә илә тамамламаг лазым кәлдийини габагчадан мүәййәнләшдирмәлидир.

Йохлама нәтичәсиндә мә'лум олду ки, кечән илләрдән фәргли олараг, бу илки язы ишләринин әксәриййәти (Кәлбәчәр районундан тәгдим әдилән 4 язы ишиндән башга) план әсасында язылмышдыр. Бу көстәрир ки, орта мәктәбләримиздә артыг шакирдләрә план тутмаг вәрдишләри верилир, план үзрә ардычыл ишләмәк бачарыгы ашыланыр.

Мәсәлән, Нуха районундан «Азәрбайчан совет ше'ринин инкишафында Сәмәд Вургунун ролу» мөвзуунда тәгдим әдилмиш бир инша язынын планыны нүмунә үчүн веририк.

1. **Кириш:** С. Вургун ени мәзмунлу лириканын ярадычысы кими.

2. **Әсас һиссә.**

а) С. Вургун халглар достлугунун вә габагчыл идеяларын тәрәннүмчүсү кими.

б) С. Вургун ярадычылыгында ени сосялист һәятынын бәдии тәсвири.

в) Шаирин ярадычылыгында совет вәтәнпәрвәрлийи вә һуманизм.

г) С. Вургунун шеирләриндә партиялылыг вә хәлгилик.

д) С. Вургун сүлһүн вә сәадәтин чарчысыдыр.

ғ) С. Вургун бейнәлхалг иртичаа гаршы мүбаризәдә.

3. **Нәтичә:**

С. Вургун поэзиясында коммунизм тәнтәнәсинә инам.

Ән севиндиричи чәһәт ишчанын һәмин план әсасында ардычыл язылмасыдыр. Шакирд язысынын планында көстәрдийи һәр бир мәсәләни гыса вә айдын изаһ этмиш вә С. Вургунун Азәрбайчан совет ше'ринин инкишафына көстәрдийи тә'сирдән данышмышдыр.

М. Горки адына Нуха шәһәр 10 нөмрәли орта мәктәбин мә'зуну Я. Баһабовун «А. Фадеевин «Кәнч гвардия» романында вәтәнпәрвәр совет кәнчләринин образлары» мөвзуунда инша язысынын планы да мараглыдыр. О, планы белә тәртиб этмишдир:

«I. Кириш: «Кәнч гвардия» кәнчләримизин Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлыгыны экс этдирән ән гиймәтли сәнәт әсәридир.

II һиссә:

1) романда кәнч гвардиячыларын фәалиййәтинин тәсвири;

2) тәшкилатын рәһбәри Олег Кошевой образы;

3) Серкей Тюленин, Уля Громова, Ваня Земнухов, Люба Шевтсова совет кәнчләринин характерик хүсусиййәтләрини әкс этдирән образлардыр.

III. Нәтичә: «Кәнч гвардия» романынын тәрбийәви әһәмиййәти».

Шакирд языларындан сечдийимиз бу яхшы план нүмунәләрилә янашы, нөгсанлы вә зәиф планлар да чохдур.

Мәсәлән, Мәрәзә району Нәриманкәнд орта мәктәбинин мә'зуну Мираббас Гасымов «Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» п'есиндә халглар достлуғунун тәрәннүмү вә ингилаби мүбаризәнин тәсвири» мөвзууну ашағыдакы шәкилдә планлашдырмышдыр:

« 1. «1905-чи илдә» пе'синдә халглар достлуғунун тәрәннүмү.

2. «1905-чи илдә» п'есиндә ингилабчы сурәтләри.

3. Әсәрин идеясы.»

Лачын району Лачын орта мәктәбинин мә'зуну Тофиг Әһмәдовун да эйни мөвзуда ишләдийи инша язысынын планы нөгсанлыдыр. О, инша язысы үчүн ашағыдакы планы тәртиб этмишдир:

«1. Кириш.

2. «1905-чи илдә» п'синдә халглар достлуғунун тәрәннүмү.

3. «1905-чи илдә» әсәриндә ингилаби мүбаризәнин тәсвири.

4. Нәтичә».

Көрүндүйү кими, һәр ики план нөгсанлыдыр.

Юхарыда көстәрдийимиз планларын нөгсанлары нәдән ибарәтдир?

Биринчи шакирдин язысындакы план нөгсанлыдыр, чүнки, бурада мөвзу ачылмамыш, фикрин ардычыл ифадәси өз әксини тапмамышдыр. Шакирд мөвзуун әсас проблемләриндән бирини («1905-чи илдә халглар достлуғунун тәрәннүмү») планын биринчи маддәси кими язмыш, бу проблеми һәлл этмәк үчүн һансы мәсәләләрә тохуначағыны планда көстәрә билмәмишдир. Бундан сонра шакирд планын икинчи маддәсиндә ингилабчы образлардан, нәһайәт, әсәрин идеясындан бәһс әдәчәйини көстәрмишдир. Көрүндүйү кими, планда ингилаби мүбаризәнин тәсвири проблеми тамамилә унудулмушдур. Икинчи шакирдин язысындакы планда кириш вә нәтичәнин нәдән ибарәт олдуғу, башга сөзлә десәк, мәзмуну көстәрилмәмишдир. Бундан әлавә, шакирд мөвзуу ики һиссәйә бөләрәк, йәгин ки, айры-айры проблемләрин һәллиндә ондан нә тәләб әдилдийинә әһәмиййәт вермәйәрәк, мөвзуун биринчи һиссәсини планын икинчи маддәсинә, икинчи һиссәсини исә үчүнчү маддәсинә олдуғу кими көчүрмүшдүр. Бу ондан ирәли кәлир ки, һәмин шакирд мөвзуун маһиййәтини яхшы дәрк этмәмиш, планлашдырма ишини верилән мөвзуу механики сурәтдә һиссәләрә айырмаг кими баша дүшмүшдүр.

Инша языларда өз характери е'тибарилә юхарыда көстәрдикләримиздән фәрглөнән башга нөгсанлы планлар да вардыр.

Мәсәлән, Кировабад шәһәриндәки 22 нөмрәли мәктәбин мә'зуну Ю. Бағыровун «А. Фадеевин «Кәнч гвардия» романында вәтәнпәрвәр совет кәнчләринин образлары» мөвзуунда язды ишинин планы бу чәһәтдән характеркдир. Шакирд язысыны белә планлашдырмышдыр:

« 1. Кириш.

2. «Кәнч гвардия» романынын яранмасы.

3. Романда вәтәнпәрвәр совет кәнчләринин образлары.

4. Нәтичә. Рәдд олсун мүһарибә!»

Бу план да нөгсанлыдыр. Чүнки шакирд мөвзуу ачмамыш, ону эйнилә плана көчүрмүшдүр.

Һәмин мөвзуу ишләркән шакирдләрин бир һиссәси дөгру һәрәкәт әдәрәк, һәм планын, һәм дә язынын кириш һиссәсиндә «Кәнч гвардия» романынын яранмасы тарихиндән бәһс этмишләр. Лакин шакирд Ю. Бағыровун язысындакы планда һәм кириш гейд әдилмиш, һәм дә романын яранма тарихи икинчи маддәйә дахил әдилмишдир.

Бунунла бәрабәр, гейд этмәк лазымдыр ки, йохланылмыш языларда чох мүкәммәл тәртиб әдилмиш планлар да вардыр. (Бунлардан юхарыда бир нечә нүмунә вермишик). Лакин һамы үчүн эйни характерли олан бир нөгсан планларын, үмумиййәтлә, техники чәһәтдән яхшы тәртиб әдилмәмәсидир.

План, әсасән үч һиссәдән ибарәт олур:

I. Башланғыч вә я кириш (башланғыч һиссәсинә вә я онун бөлмәләринә мүтләг сәрләвһә верилмәлидир).

II. Әсас һиссә.

Бу һиссәни Рома рәгәмләри илә гейд этмәклә икинчи дәрәчәли һиссәләрә бөлмәк лазымдыр.

Әкәр һәмин һиссәләри дәгигләшдирмәк вә бөлмәк тәләб әдиләрсә, онлар һәрфләрлә (әлифба сырасы илә) ишарә әдилмәлидир.

III. Нәтичә (башланғыч һиссәсиндә олдуғу кими, бурада да нәтичә вә я онун бөлмәләрини өз ады илә язмаг лазымдыр).

Инша язынын мөвзууну дәрк әдиб ону планлашдырмагла иш битмир. Иншада әсас мәсәлә фикрин дүзкүн, дәгиг вә ардычыл ифадәсидир.

Инша мүстәгил фикрин мәһсулу олмалыдыр. Шакирд иншаны мүстәгил олараг язмалы, фикрини дәрсликдән һазыр чүмләләрлә йох, өз сөзләрилә, өз чүмләләри илә ифадә этмәйи бачармалыдыр. Башгаларынын һазыр чүмләләрини механики сурәтдә языя көчүрмәк шакирдин тәфәккүрүнүн инкишафына

мане олур вә белəликлə дə онун мүстəгил ярадычылыг габилиййəтини кет-кедə зəифлədир.

Гызыл вə күмүш медаллара тəгдим эдилмиш языларын ичəрисиндə юхарыда көстəрдийимиз тəлəбləрə чаваб верən иншаларла бəрабəр, дəрсликлəрдəн, башга мəтбу материаллардан механики көчүрмə йолу илə истифадə эдилəн язылара да чох тəсадүф этмишик.

Мəсəлəн, Кировабад шəһəриндəки Ə. Сабир адына база мəктəбинин шакирди Р. Ибраһимованын яздығы иншанын $^3/_4$ һиссəси «Совет эдəбиййаты» (1955-чи ил нəшри) дəрслийиндəн эйнилə көчүрүлмүшдүр.

Чəбрайыл району М. Горки адына орта мəктəбин мə'зуну В. Гасымовун, Əли Байрамлы району Ворошилов адына орта мəктəбин мə'зуну Ш. Абдуллаевин вə башгаларынын иншаларында да дəрсликдəн, гəзет вə журналларда дəрч эдилмиш материаллардан механики көчүрмəлəр чохдур.

Зəрдаб району М. Горки адына орта мəктəбдəн тəгдим эдилəн бүтүн язылар (беш иш) X синфин «Совет эдəбиййаты» дəрслийиндəн вə башга мəнбəлəрдəн (мəсəлəн, «Азəрбайчан дили вə эдəбиййат тəдриси» мəчмуəсиндəн вə с.) көчүрүлмүшдүр.

Э'тираф эдək ки, мəктəбləримизин чохунда шакирдлəр иншаны мүстəгил яза билмирлəр. Мəһз буна көрə дə, онлар дəрсликдəн вə башга китаблардан мүхтəлиф формаларда көчүрмəйə чалышырлар. Бə'зи мүəллимлəр өзлəри буна имкан ярадыр, бунун нəтичəсиндə дə бə'зən шакирдлəр бир-бириндəн көчүрүрлəр. Йохладығымыз язылар нəтичəсиндə биз элə гəнаəтə кəлмишик ки, шакирдлəрин əксəриййəти дəрс китабынын айры-айры мəтнлəрини бүтүнлүклə əзбəрлəйир, китабдан олдуғу кими язырлар. Белə шакирдлəрин əзбəрлədикləри мəнбə эйни (мəсəлəн, «Совет эдəбиййаты» дəрслийи) олдуғундан, мəсафə э'тибарилə бир-бириндəн узаг олан районлардан тəгдим эдилəн язылар да мəзмунча бир-биринə чох охшайыр. Мəсəлəн, Чəбрайыл району М. Горки адына орта мəктəбин мə'зуну В. Гасымовун «А. Фадеевин «Кəнч гвардия» романында вətəнпəрвəр совет кəнчлəринин образлары» мөвзуунда инша язысы илə Əли Байрамлы району Ворошилов адына орта мəктəбин мə'зуну Ш. Абдуллаевин эйни мөвзуда яздығы инша язысы мəзмун э'тибарилə бир-биринə чох яхындыр. Белə һаллара Нуха району мəктəбləриндəн тəгдим эдилəн языларла Масаллы району мəктəбləриндəн көндəрилəн языларда да тəсадүф этмишик.

Ери кəлмишкəн бир мəсəлəни дə гейд этмəйи лазым билирик. Дəрс китабынын айры-айры мөвзуларыны əзбəрлəйиб олдуғу кими көчүрəн шакирдлəрин язысы бир дə она көрə нəгсанлы сайылыр ки, белə шакирдлəр верилəн мөвзуун маһиййəтини дəрк этмədикləри үчүн, мөвзу нə тəлəб эдирсə-этсин, онлар анчаг əзбəрлədикləрини языр, нəтичədə мөвзу бир тəрəфдə галыр, язынын мəзмуну исə башга олур.

Йохладығымыз иншаларда ən чидди нəгсанлардан бири дə онларда элми, фактик сəһвləрин олмасыдыр.

Мəсəлəн, Кировабад шəһəриндəки Ə. Сабир адына база орта мəктəбин мə'зуну А. Мəммəдов иншасында белə языр: «Сəмəд Вурғунун «Фанар» ше'ри марксизм-ленинизм идеяларыны ишыгландыран бир фанар олду». Енə эйни мөвзуда инша язан Исмайыллы району орта мəктəбин мə'зуну Ф. Бабаев Сəмəд Вурғун ярадычылығынын илк илləриндəн данышаркəн, шаирин куя һəлə о заман реализмин тəблиғатчысы (?) олдуғуну иддиа эдир. Һəмин шакирд языр: «Сəмəд Вурғун бу вахтдан э'тибарəн эдəбиййатын ичтимаи ролуну вə ичтимаи руһуну анламыш, эдəбиййатда реализмин нəинки ярадычысы, һəтта онун тəблиғатчысы олмушдур».

Губа району Ашағы Хуч орта мəктəбинин шакирди С. Рамазанова өз язысында Азəрбайчан халг шаири Сəмəд Вурғунун һекайəлəриндəн данышыр. (?). О, шаирин мəшһур «Азəрбайчан» ше'риндəн кəтирдийи мисалы да тəһриф этмишдир:

«Сən бир ушаг, мən бир ана
Одур ки, бағлыям сана» вə с.

«Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдə» п'есиндə халглар достлуғунун төрəннүмү вə ингилаби мүбаризəнин тəсвири» мөвзуунда тəгдим эдилəн инша языларда да бир сыра чидди сəһвлəр вардыр. Мəсəлəн, Мəрəзə районундан тəгдим эдилмиш бир языда охуюруг: «Эрмəни һайказ Сонаны сəвирди. Онлар бир-бирилə эвлəнə билмирлəрсə дə, үрəкдə өз эшгляринə садиг галырлар. Сонра Бахшы өз гызынын адыны Сона, Сона өз оғлунун адыны Бахшы гоюр». Гəрибə бурасыдыр ки, мəктəб имтаһан комиссиясынын үзвləри сон чүмлəнин алтындан гырмызы мүрəккəблə хətт чəкиб доғру фикри сəһв һесаб этмишлəр, анчаг ондан эввəлки чүмлəдə олан долашыглыға һеч бир əһəмиййəт вермəмишлəр. Буна көрədир ки, һəмин языда олан ашағыдакы сəһв фикир тəсһиһ эдилмəмишдир: «Губернатор вə онун əлалтылары Володини өлдүрмək үчүн һəр чүр васитəйə əл атырлар, амма фикирлəринə наил ола билмирлəр».

Шүбһәсиз, белә сәһвләр кечилән бәдии әсәрләрин дәриндән тәһлил әдилиб өйрәнилмәмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Орта мәктәби битирән һәр бир кәнчин дили зәнкин олмалыдыр. Һәята атылмыш кәнч нәсл мәдәни совет адамы кими һәм бәдии дилә йийәләнмәли, һәм дә там савадлы язмалыдыр. Йохладығымыз иншаларда бу чәһәтдән бир сыра мүвәффәгиййәтләрлә янашы, нөгсанларын да олдуғуну гейд етмәлийик.

Бу илки языларда («Мәва'зинәт», «әһтибарилә», «әввәзинә» вә с. кими имла сәһвләри нәзәрә алынмазса) үслуб сәһвләри һәлә дә давам этмәкдәдир. Мәсәлән, Шамахы шәһәри 1 нөмрәли мәктәбин мә'зуну Ә. Мәмишов Кошевойлар аиләси һаггында данышаркән өз фикрини ифадә этмәк үчүн сөз сечмәкдә чәтинлик чәкир. О языр: «Аиләдә өз ушагларында әмәйә бөйүк бир мүнасибәт ярадыр. Енә һәмин шакирдин язысында охуюруг: «Просенко, Стаховичин сөзүнү кәсәрәк көстәрир ки, ола билсин о адам фашистләрә сатылмыш олсун, сиз онун һарадан кәлдийини вә әввәлләр һансы тәшкилатда иштирак этдийини өйрәнин».

Әли Байрамлы району Ворошилов адына орта мәктәбин мә'зуну Р. Мәликов өз язысында белә янлыш ифадәләр ишләтмишдир:

1. «Сәмәд Вурғунун диггәтәлайиг тәбиәт тәсвирләри вәтән мәфһуму, үмумбәшәри идеялар мейли исә халг мәфһуму илә әвәз әдилмәйә башлайыр». (?).

2. «Шаир, Бабушкинин алнындакы гырышыглары» тарих шаһиди гат-гат китаблар», коммунистләр сайыглыг сөзүнү «бир көзлүк ким көзләриндән асмышлар» адландырыр». (?).

Масаллы району 1 нөмрәли мәктәбин мә'зуну В. Рәсулов кәнч гвардиячылардан Люба Шевтсованын мәрданә өлүмүндән данышаркән фикрини даһа яхшы ифадә этмәк үчүн сөз тапа билмир вә языр: «Ону өлдүрәркән диз чөкдүрүб күрәйиндән вурмаг истәйирләр, лакин о, күлләни алнындан гәбул әдир».

Инша языларда «кәнчләрин **маса китабы**», «**мүгәддәс мүһарибә**», «**вәтәнин фөвгү**», «**тәгдирәлайиг дәрк этмәк**» вә с. кими мәнтигсиз ифадәләрә дә тез-тез раст кәлирик.

Инша языларын юхарыда нүмунә көстәрдийимиз вә һаггында данышмадығымыз үслуб сәһвләринин мүәййән гисми бә'зи шакирдләрин өз фикирләрини мүрәккәб формаларла ифадә этмәйи, сөзләри мә'наларына көрә өз еринде вә дүзкүн ишләтмәйи бачармамаларындан, әләчә дә Азәрбайчан дилинин грамматикасындан чүмлә бәһсини кифайәт гәдәр яхшы билмәмәләриндән ирәли кәлмишдир.

Мәктәб имтаһан комиссияларынын үзвләри дә инша һаггында яздыглары ресензияларда (рә'йләрдә) чидди сәһвләрә йол вермишләр. Мәсәлән, Кировабад шәһәри Низами районундакы 2 №-ли орта мәктәбин мә'зуну Н. Тағызадәнин инша язысына имтаһан комиссиясы белә бир ресензия вермишдир: «Мөвзу әтрафлы язылмагла, фикир айдын вә сәлис ифадә олунмуш, мөвзу үзәриндә сәрбәст оларат өз **фикирини** дорғру вә дүзкүн **фагтларла** әсасландырмаг габилиййәтинә **Малик** олмуш, айры-айры дурғу ишарәләрини өз еринде ишләтмәйә мүвәффәг ола билмишдир» (?).

Исмайыллы орта мәктәбинин мә'зуну И. Фәрзәлиевин язысына имтаһан комиссиясынын вердийи рә'й нөгсанларла долу олан юхарыдакы рә'йдән һеч дә яхшы дейилдир. Бурада охуюруг: «Яз (?) ишиндә С. Вурғунун айры-айры шеирләри көстәрилмиш вә әтрафлы сурәтдә изаһ олунмушдур».

Көрүндүйү ким, бә'зи рә'йләрдә үслуб нөгсанларындан башга, чидди орфографик (мәсәлән, «фикирини», «фагтлар» вә с.) сәһвләр дә вардыр.

Адәтән, язы ишләринә гиймәт вериләркән онларын кейфиййәти вә мәзмуну илә янашы, тәмиз вә сәлигәли язылмасы да нәзәрә алынмалыдыр. Лакин Кировабад шәһәриндәки Ә. Сабир адына база мәктәбиндән, Лачын, Зәрдаб, Шамахы, Әли Байрамлы вә бир сыра башга район мәктәбләринин Маариф Назирлийинә көндәрилән язы ишләриндә һәр чүр сәлигәсизлийә (позулуб енидән язылмыш һәрфләрә, сөзләрә вә с.) раст кәлмәк мүмкүндүр. Имтаһан комиссияларынын исә бүтүн бунлары нәзәрә алмадан язы ишләринә йүксәк гиймәт вермишләр.

Маариф Назирлийинә тәгдим әдилмиш 165 языдан 137 язы иши мәктәб имтаһан комиссияларынын тәрәфиндән «5» гиймәтә, 28 язы исә «4» гиймәтә лайиг көрүлмүшдү. Лакин Маариф Назирлийинин хүсуси комиссиясы 137 языдан 59-на «5» гиймәт вермиш, 78 шакирдин язы ишини исә «4» вә «3» гиймәтә эндирмишдир.

Э'тираф этмәк лазымдыр ки, республикамызын бир чох мәктәбләриндә (Бакы мәктәбләри дә дахил олмагла) VIII—X синиф шакирдләри инша язмагда бөйүк чәтинлик чәкирләр. Бунун да сәбәби одур ки, ибтидан мәктәбдән башлаяраг шакирдләрә мүстәгил ярадычылыг вәрдишләри ашыланмыр. Истәр II—IV, истәрсә дә V—VII синифләрдә мүәллимләр адәтән юхлама имла вә ифадә языларын истифадә әдирләр.

Мәһз буна көрә дә, VIII—X синифләрдә һәмин шакирдләр иншаны сәрбәст яза билмирләр. Ени дәрс илиндә мүәллимләр бу чәһәтә хүсуси фикир вермәлидирләр.

VIII—X синиф шакирдләринин инша язылардакы чәтинликләриндән бири дә язылара верилән тәләбатын һәчмчә вә гиймәт нормалары э'тибарилә ағыр олмасыдыр. Мәһз буна көрә дә инша языларын һәчми гиймәт нормалары һаггындакы тәләбләрин нәзәрдән кечирилмәси вә гайдая салынмасы мәсләһәтдир.

Чох заман инша языларда мүвәффәгиййәтсизлийин сәбәби әдәбийят мүәллимләринин бу саһәдәки ишинин зәифлийилә изаһ эдилир. Бу бир һәгигәтдир, лакин ишин ән чәтин чәһәти мүәллимләрин әлиндә инша язылара аид методик әдәбийятын олмамасындан ирәли кәлир. Айры-айры журнал мәгаләләри нәзәрә алынмазса, V—VII вә VIII—X синифләрдә апарылан инша язы методикасы һаггында индийә гәдәр һеч бир самбаллы методик әдәбийят нәшр эдилмәмишдир.

И. ЗҮЛФҮГАРОВ
Бакы халг маариф шө'бәсинин дил вә әдәбийят үзрә методисти.

БАКЫ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИНИН ВӘЗИЙЙӘТИ ҺАГГЫНДА

1955/56-чы дәрс илиндә Бакы халг маариф шө'бәси тәрәфиндән апарылан йохламалар, бу илки шифаһи имтаһанларын нәтичәләри, язы ишләринин тәһлили көстәрди ки, Бакы мәктәбләриндә дил-әдәбийят тәдрисинин вәзиййәти кейфиййәт э'тибарилә хейли яхшылашмышдыр.

Дил-әдәбийят мүәллимләри савадлы вә биликли шакирдләр етишдирмәк, онларын там савадлы, сәлис вә көзәл язмаларына, мәдәни нитгә йийәләнмәләринә наил олмаг үчүн чидди сә'й көстәрмишләр.

Шүбһәсиз ки, һәмин мүәллимләр өз үзәрләринә мүнтәзәм вә чидди чалышмалары, шакирдләрин элмин әсасларына йийәләнмәләри үчүн файдалы тәдрис үсулларындан вә көмәкчи васитәләрдән сәмәрәли вә бачарыгла истифадә этмәләри, тәләбкар олмалары нәтичәсиндә наил ола билмишләр.

Чапаридзе району 173 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ә. Бүнятзадә, Орчоникидзе району 101 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ә. Мәммәдова, Чапаридзе району 161 нөмрәли мәктәбин мүәллими А. Ағаева вә башгалары грамматика илә әдәби гираәт дәрсләрини яхшы әлагәләндирә билмишләр. Онлар әдәбибәдии материаллар үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишинә көмәк эдән, онларын тәфәккүрүнү вә нитгини инкишаф этдирән, сөз эһтиятларыны зәнкинләшдирән грамматик тәһлил апарыр, дәрсләриндә әянилийә кениш ер верир, програм үзрә верилмиш язы нөвләриндән сәмәрәли истифадә эдир, язылары диггәтлә йохлайыр, бурахылмыш сәһвләри дәрсдә, әлавә мәшғәләләрдә тәһлил эдир, бунларын арадан галдырылмасы үчүн чидди тәдбирләр көрүрләр.

Məhz буна көрə дə юхарыда адларыны чəкдийимиз мүəллимləрин дəрс дедикləри шакирдлəр савадлы, долғун, мəзмунлу язылар языр, мəнтиғи ардычыллыгла өз фикирləрини ифадə этмəйи бачарыр, имтаһанларда йүксəк гиймətлəр алырлар.

132 нөмрəли мəктəбин мүəллими Б. Мəммədова йолдаш 8—10-чу синифлəрдə бədии əсəрləри шүурлу сурətдə мənимсəмəйи, ону тарихи шəраитлə əлагələндирмəйи, əсəрləрин идеясыны, бədии хүсусиййətləрини тəһлил этмəйи, əдəби ярадычылыға марксизм-ленинизм нөгтейи-нəзəриндən йанашмағы өз шакирдləриня бөйүк əһтирасла өйрədир.

Һ. Һəсəнова (Октябр району 14 нөмрəли мəктəбдən), Э. Гулиев (Чапаридзе району 199 нөмрəли мəктəбдən), А. Ағаева (161 нөмрəли мəктəб) вə башгаларынын дил вə ədəби гираət саһəсиндə əлдə этдикləри наилиййətлəр диггətəлайигдир.

Бакы мəктəбləриндə дил-ədəбиййат тədриси саһəсиндəки бу мүвəффəгиййətлəрлə йанашы нөгсанлар да аз дейилдир. Дил вə ədəбиййат дəрсləриндə сəһвлик һалларына, шакирдлəрин тədрис материалыны айдын баша дүшмədən механики сурətдə ядда сахламалары һалларына—формализмə тəсадүф эдилмишдир. Мүəллим фəннини элə тədрис этмəлидир ки, кечилəн мөвзу шакирдин шүурунда дүзкүн əкс олунсун, шакирдлəр тədрис материалыны шүурлу сурətдə мənимсəсинлəр, өз фикирləрини, дəрк этдикləрини дүзкүн, рабитəли, айдын ифадə этмəйи бачарсынлар. Бунун үчүн мүəллим дил фактларыны мүгайисə этмəли, сəчиййəви əламətлəрини айдынлашдырмалы, анализ вə синтез, индуксия вə дедуксия йолу илə нəтичəлəр чыхармалы, грамматик гайда вə тə'рифлəрдən данышыгда вə языда истифадə этмəйə шакирдləри алышдырмалыдыр. Лакин бə'зи мүəллимлəр белə этмирлəр. Мəсəлən, 129 нөмрəли (Маштаға районундадыр) мəктəбин 6-чы синфиндə фе'лин кəлəчək заманы тəкрар эдилирди. Мүəллим Валидə Сүлейманова йолдаш шакирдлəрə суаллар верди. Шакирдлəр грамматика китабларыны тез-тез ачыб вəрəгləйирдиләр.

Бир шакирд: «Мүəллим, кəлəчək заман ики шəкилдə олур» деди. Бу заман мүəллим: «Бу фе'лин формаларына аиддир?!» —дейиб, китабдан охуян шакирди чашдырды.

Шакирдлəр «Гулу мəктəбдən чыхыб эвləринə кетди» чүмləсинин морфолоҗи тəһлилиндə «чыхыб» сөзүнүн һиссəси олан «чых» фе'лини əмр формасы кими, «ыб» фе'ли бағлама шəкилчисини заман шəкилчиси кими изаһ этдиләр. «Эвləринə» сөзүнү «эвлəр-ин-ə» шəклиндə көк вə шəкилчиləринə айырдылар. Мүəллимин көмəклийилə «ин» йийəлик бирləшмəси адландырылды. Көрүндүйү кими, шакирдлəр чəм шəкилчиси (лəр), нисбət шəкилчиси (ин дейил, и) вə йөнлүк һал шəкилчиси (ə) вə саирə һаггында кечиләнləри шүурлу сурətдə баша дүшмəмишлəр. «Билаваситə иш көрəни билдирмəйən феилləрə мəчһул нөвү дейилир» тə'рифини сөйлəйən шакирд «билаваситə» сөзүнүн изаһыны мүəллимдən сорушду. Бу заман мүəллим: «Билаваситə сөзү ара сөзү кими ишлəнир» деди.

Бу синифдə ədəби гираət дəрси дə ашағы сəвиййədə кечилир. Шакирдлəр ədəби əсəрləри ифадəли охуя билмирлəр. Хүсусилə ше'ри сөйлəркən вə я охуяркən аһəнкдарлығы позурлар. Өйрəндикləри əсəрин йығчам тəһлилини бачармырлар.

Молотов районундакы 197 нөмрəли мəктəбдə мүəллим Н. Мирсалаевин дəрсləри дə чох нөгсанлыдыр. О, дəрс дедийи VII синифдə Азəрбайчан дилиндən кечдийи материалы шакирдлəрə дəриндən мənимсədə билмир. Мүəллим VII синифдə һəмчинс үзвлəр арасында ишлəнən бағлайычылар мөвзууну тəкрар эдирди. Бу мəгсədлə дə о, тахтада белə бир мəнтигсиз чүмлə яздырды: «Мən она дəрси данышдым, һəтта о, мəня бир сөз демəди». Көрүндүйү кими, бу чүмлədə һəмчинс үзв йохдур вə бу чүмлələри дə бир-биринə иштирак билдирən «һəтта» сөзү дейил, «анчаг», «лакин», «амма» сөзləри бағлая биләр.

Ленин районундакы 104 нөмрəли мəктəбин VII синфиндə дə грамматика дəрсləри сəмəрəсиз кечир. Грамматик тəһлил заманы мүəллим чидди элми сəһвləрə йол верир. Мəсəлəн, грамматик тəһлил заманы бир шакирд: «Азəрбайчанда экинчилик, хүсусəн памбығчылыг чох инкишаф этмишдир» чүмləсиндə экинчилик вə памбығчылыг сөзləрини тамамлыг (синтактик тəһлилдə), һəм дə садə исим (морфолоҗи тəһлилдə) адландырды. Мүəллим исə шакирдин сəһвини дүзəлтмəди.

Һəр бир мөвзуу кечəркən мүəллим, шакирдləри чалышдырмаг үчүн истифадə эдəчəйи чалышмалар үзəриндə өзү дə этрафлы дүшүнмəли, кечилəн ени дəрси этрафлы изаһ этмəли, суал-чавабла мөһкəмləндирмəли, онун шакирдлəр тəрəфиндən нə дəрəчədə шүурлу мənимсəнилдийини мүəййənləшдирмəлидир. Шакирдлəрин тə'рифləри нечə ядда сахламаларыны йохламагла кифайətлəнмək олмаз. Шакирдлəр грамматикадан өйрəндикləрини язылы вə шифаһи нитгдə тəтбиг этмəйи дə бачармалыдырлар. Чох тəəссүф ки, А. Əлиева йолдашын (204 нөмрəли мəктəбин мүəллимидир) дəрс дедийи V синиф шакирдləринин язы ишləри бу чəһətдən чох гүсурлудур. Шакирдлəр языда чидди имла вə дурғу ишарələри сəһвləри бурахырлар, кечилмиш нитг һиссələри һаггындакы гайдалары билмирлəр. Мүəллим исə язылардакы бу сəһвləри чох вахт

тәсһиһ этмир. Языларда бурахылан сәһвләрин характериндән асылы олараг шакирдләри һәмин нөгсанлары арадан галдырмаг үзәриндә ишләтмир. Мәһз буна көрә дә шакирдләр савадсыз язырлар.

Һәр бир ени дәрси кечәркән мүәллимин әсас диггәти өйрәдиләчәк мөвзуун дәриндән изаһ эдилмәсинә йөнәлдилмәли, бунун үчүн дә ени дәрси айдын изаһ этмәлидир. 25 нөмрәли мәктәбин Азәрбайчан дили мүәллими Х. Бәдәлова йолдаш чох вахт белә этмир, ени өйрәдиләчәк мөвзуу кечмиш дәрсин тәкрары ичәрисиндә көлкәдә бурахыр. Бунун үчүн дә онун шакирдләри кечилән мөвзулары яхшы мәнимсәмирләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, грамматика дәрсиндә шифаһи сорғу үсулунун бөйүк әһәмиййәти вардыр. Лакин бүтүн дәрси шифаһи сорғу илә апармаг да доғру дейилдир. Ери кәлдикдә язылы сорғудан да истифадә эдилмәлидир. Чүнки көрмә, эшитмә вә һәрәки һафизә бир-бирилә әлагәләндирилдикдә, ядда сахлама даһа мөһкәм олур. Мүәллим Һ. Балаев йолдаш исә (31 нөмрәли мәктәбин мүәллимидир) дәрсдә шифаһи сорғуя даһа чох ер верир. Бә'зән бүтүн дәрси сорғу илә кечирир.

Дәрсликдә бу вә я дикәр тә'рифлә әлагәдар олараг нүмунә вә истигамәт вермәк мәгсәдилә мүәййән чүмләләр тәһлил эдилмишдир. Мүәллим анчаг тәһлил эдилмиш бу чүмләләрлә кифайәтләнәрсә, грамматика дәрсинин әһәмиййәти аз олар вә дәрс гуру әзбәрчилийә чевриләр. 31 нөмрәли мәктәбин мүәллими И. Әһмәдова VI синифдә «Сөзләр арасындакы әлагәләр» мөвзууну кечәркән анчаг дәрсликдә тәһлили верилән белә һазыр чүмләләрдән мисал кәтирди. Шакирдләри һеч бир ени мисал үзәриндә чалышдырмады.

М. Зейналовун да (50 нөмрәли мәктәб) V—VII синифләрдә Азәрбайчан дили дәрсләриндә эйни нөгсанлара раст кәлмәк олар. Бунун нәтичәсидир ки, һәмин мәктәбин VII синиф шакирдләри мүрәккәб чүмлә бәһсини кечдикләри һалда, мүрәккәб чүмлә илә садә чүмлә арасындакы фәрги изаһ эдә билмәдиләр. «Мән букүн мәктәбә кедәчәйәм» чүмләси садә олдуғу һалда, шакирдләр ону мүрәккәб чүмләйә мисал кәтирирләр.

Шакирдләрин коммунист тәрбийәсиндә әдәби гираәт дәрсләринин дә мүһүм ролу вардыр. Әдәби гираәт дәрсләриндә айры-айры бәдии әсәрләр вә көркәмли язычыларын һәяты өйрәнилир. V—VII синифләрдә шакирдләр тәдричән бәдии әдәбийят вә онун хүсусиййәтләри һаггында мә'лумат алыр, бәдии әсәрин һәяти варлығы әкс этдирдийини, онун идеясыны анлайырлар. Эйни заманда шакирдләр рәван, ифадәли вә шүурлу гираәт вәрдишләри әлдә эдирләр. Әсәри синифдә охумаг, онун

идеясыны, мүндәрәчә вә ифадә хүсусиййәтләрини баша дүшмәк үчүн илк мәрһәләдир. Мүәллим мә'налы, ифадәли гираәтлә шакирдләрдә әсәри охумаға мараг оядыр, онлары дүшүндүрүр вә эвдә сәрбәст гираәтә һәвәсләндирир. Чох тәәссүф ки, Орчоникидзе районундакы 84 нөмрәли мәктәбин V синфиндә шакирдләр ән ойнаг вә әзбәрләмәси асан олан «Эл көзәл» (ашыг Мусанындыр) ше'рини әзбәр сөйләмәкдә чәтинлик чәкирдиләр. Шакирдләр ше'рин аһәнкдарлығыны позур, лазыми фасиләләри көзләмирдиләр. Шакирдләр әсәрин мәзмунуну, идеясыны, әсас бәдии ифадә хүсусиййәтләрини айдынлашдыра билмирдиләр. Мүәллим С. Мәммәдованын ени дәрси дә чох үрәксыхычы тәрздә кечир. Мүәллим Низами Кәнчәви сөзүнүн мә'насыны «Кәнчәдә яшадығы үчүн Кәнчәви, чох яшадығы үчүн Низами, йә'ни Низами ады верилмишдир» кими изаһ этди.

VIII—X синифләрдә әдәби әсәрләрин тәһлили кениш планда апарылыр. Бәдии әсәрин идея вә мәзмуну ондакы образлар васитәсилә ифадә олундуғундан тәһлил дә әсасән бу образларын өйрәнилмәсилә әлагәләндирилмәлидир. Әсәри охумадан ону дүзкүн тәһлил этмәк мүмкүн дейилдир. М. Ширинованын дәрс дедийи VIII синиф шакирдләри (40 нөмрәли фәһлә-кәнчләр мәктәбинин мүәллимидир) Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәрини охумадан «тәһлил» эдирдиләр. Шакирдләр тәһлил әвәзинә әсәрин мәзмунуну данышдылар. «Образ» сөзүнүн мә'насыны мүәллимин «ярдымы» илә VIII синиф шакирдләри белә изаһ этдиләр:

— Образ әсәрдәки гәһрәманлыг демәкдир.

— Бәс, әсәрин гәһрәманы нә демәкдир?

— Әсәрин гәһрәманы әсәрин образы демәкдир.

Дил вә әдәбийят фәнләринин мөһкәм мәнимсәнилмәсиндә, нитг мәдәниййәтинин инкишафында язы ишләри дә бөйүк әһәмиййәт кәсб эдир. Лакин бә'зи мүәллимләримиз бу мүһүм мәсәләйә чох мәс'улиййәтсиз янашырлар. Грамматика илә әлагәдар олараг апарылан язылар үчүн тәсадүфи мәтнләр сечилир. Мәһз буна көрә дә һәмин мәтнләр грамматикадан кечилән мөвзуун мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт этмир.

Бә'зи мүәллимләр йохлайычы имланын дейилишини чох асанлашдырырлар. Бунун үчүн дә онлар механики ичрачыя чеврилирләр. Мәсәлән, 166 нөмрәли мәктәбин (Молотов - району) мүәллими Б. Мухтаров VI синифдә апардығы имлада һәр бир чүмләни арамла 3—4 дәфә тәкрар этдикдән сонра, сөзләри дә 3—4 дәфә тәкрарлайыр. Тәәччүблүдүр, белә язы илә шакирдләрин савадыны йохламаг олармы?

Б. Мухтаров язы ишләрини дә диггәтлә йохламыр, бә'зән дә шакирдләрә шиширдилмиш гиймәтләр верир.

Бир гайда олараг һәр бир язы ишинә мүәллим әввәлчәдән һазырлыг көрмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдии әсәр этрафлы сурәтдә тәһлил едилдикдән вә шакирдләр әсәр һаггында системә салынмыш билик алдыгдан сонра язы иши апарыла биләр. 129 нөмрәли мәктәбин мүәллими Н. Әһмәдова исә белә этмир. О, Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» әсәрини кечиб гуртармадан VIII синифдә «Лейли вә Мәчнун» әсәриндә Лейли сурәти» мөвзуунда язы иши вермишдир. Язы ишинин белә башдансовду апарылмасы нәтичәсиндә һәмин шакирдләрин 50—60 фаизи «2» гиймәт алмышдыр.

Шакирдләрин инша языларына, бунун үчүн дүшүнүлмүш план тәртиб этмәләринә хүсуси диггәт етирилмәли, язы үчүн сечилән мөвзу айдын вә конкрет олмалыдыр. Лакин бә'зи мүәллимләр инша язылар үчүн мөвзу сечиркән бу тәләбләри нәзәрдән гачырырлар. Мәсәлән, 173 нөмрәли мәктәбин VIII синифдә «Короғлу» дастаны һаггында» башлығы алтында инша язы верилмишдир.

Язы ишләринин мүвәффәгиййәтлә апарылмасында, һәр бир язының диггәтлә йохланылмасының вә бурахылан сәһвләрин шакирдләрә шүүрлу олараг мәнимсәдилмәсинин, бу сәһвин характериндән асылы олараг шакирдләрә мүхтәлиф чалышмалар верилмәсинин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Чох тәәссүф ки, бә'зи мүәллимләр сәһвләри дүзәлтдикдән сонра шакирдләрин өз сәһвләрини нәзәрдән кечирмәләринә, сәһвләр үзәриндә ишләмәләринә имкан вермәдән ени язы ишинә башлайырлар. Әлбәттә, белә языларын шакирдләрә һеч бир әһәмиййәти йохдур. Һәр бир бурахылан сәһв ени языя башламадан габаг шакирдә чатдырылмалы вә һәмин сәһви дүзәлтмәк үчүн она имкан верилмәлидир.

V—VII синифләрдә ән чидди нөгсанлардан бири дә әдәбийят нәзәриййәсиндән програмын тәләб этдийи һәчмдә шакирдләрә мә'лумат верилмәмәсидир.

Шакирдләрин әдәбийят нәзәриййәсиндән лазыми билик алмалары, онларын әдәби әсәрләри дәриндән башa дүшмәләринә сәбәб олур. Бу исә юхары синифләрдә әдәби әсәрин этрафлы тәһлил едилмәсини чәтинләшдирмир.

Бә'зи мәктәбләримизин VIII—X синифләриндә әдәби әсәрләрин, хүсусән лирик-эпик әсәрләрин идея, бәдии тәһлили чох сәтһи апарылыр. 44 нөмрәли мәктәбин X синифдә (мүәллим Ә. Кәримовдур) Сүлейман Рүстәмин «Ана вә почталйон» әсәри, 132 нөмрәли мәктәбин IX синифдә (мүәллим Б. Худавердиевадыр) С. Әзимин «Мүчтәһидин тәһсилдән гайытмасы» сатирасы этрафлы тәһлил едилмәдийиндән, шакирдләр дә һәмин әсәрләрдәки үмумиләшдирмәләри ачыб көстәрә билмирдиләр. Онлар тәһлил әвәзинә, әсәри нәсрә чевирирдиләр.

Бакы мәктәбләринин бә'зиләриндә дил вә әдәбийят фәнн комиссияларынын иши дә ярытмаздыр. Ени дәрс илиндә дил вә әдәбийят фәнн комиссияларынын фәалиййәтини дә күчләндирмәк лазымдыр.

Дил вә әдәбийят дәрсләринин гуру, формал вә механики сурәтдә апарылмасынын нәтичәси олан бүтүн бу нөгсанлар, бунларын сәбәбләри вә бунлары арадан галдырма тәдбирләри ени дәрс илиндә мүәллимләрин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Р. ӘСӘДОВ
педагожи элмләри намизәди.

V СИНИФДӘ ФЕ'ЛӘ АИД БИР НЕЧӘ ДӘРС НҮМУНӘСИ

Республикамызын мәктәбләриндә Азәрбайҹан дили тәдрисинин вәзиййәти илә танышлыг көстәрди ки, мүәллимләрин, хүсусән кәнҹ мүәллимләрин, методик ҹәһәтдән ишләнилмиш дәрс нүмунәләринә бөйүк әһтиячлары вардыр. Буну нәзәрә алараг методик мәтбуатымызда дәрс нүмунәләринин нәшр әдилмәси мүһүм мәсәләләрдән сайылмалыдыр.

Бу мәгаләдә ялныз фе'лә аид доггуз дәрс нүмунәси верилмишдир. V синифдә феил бәһсини кечәркән 9 дәрси мүәллим бу нүмунәләр әсасында гура биләр. Методик ҹәһәтдән ишләнилмиш бу дәрс нүмунәләри ики дәфә (Бакынын 182 вә 14 нөмрәли мәктәбләриндә) сынагдан кечирилмишдир. Бунунла белә, гейд этмәк лазымдыр ки, бурада верилмиш мисалларын вә көстәришләрин ялныз бу шәкилдә еринә етирилмәси мәҹбури дейилдир. Синфин вәзиййәтинә вә шакирдләрин билик сәвиййәсинә уйғун олараг, мүәллим һәмин мисаллары вә я тапшырыглары башгалары илә дә әвәз әдә биләр.

Биринҹи дәрс

Феил һаггында үмуми мә'лумат

Әвәзлийә аид верилмиш әв тапшырығы йохланылдыгдан сонра ашағыдакы ҹүмләләр нитг һиссәләринә көрә тәһлил әдилир:

1. Совет Иттифаты Коммунист партиясынын XX гурултайы бизи ени гәләбәләрә **чағырыр.**

2. **Учалыр** башымыз асиман кими,

Чәкилир ҹәһаләт бир думан кими.

Юхарыдакы ҹүмләләри нитг һиссәләринә көрә тәһлил әдәркән, шакирдләрин ибтидаи мәктәбдә алдыглары билийә

әсасланараг, феилләр дә мүәййәнләшдирилир. Тәһлил заманы шакирдләрин диггәти, хүсусилә **чағырыр, учалыр, чәкилир** сөзләринә ҹәлб әдилир. Бунларын феил олдуғу мүәййәнләшдирилдикдән сонра ашағыдакы суаллар верилир:

— Биз һансы нитг һиссәләрини өйрәнмишик?

— Һансы нитг һиссәсинә исим дейилир? (Сифәт, сай, әвәзлийин дә тә'рифи сорушулур).

—Феил нә билдирән нитг һиссәсидир?

— Ким фе'лин тә'рифини сөйләр?

Бу суаллара дүзкүн ҹаваб алдыгдан сонра, мүәллим ашағыдакы мәтн үзәриндә иш апарыр.

«...Күлназ утанды, онун янаглары да гызармышды... Муса киши бәрк үшүдү, түстүләнән мангала янашараг хейли гызынды вә сонра йола дүшдү... Фирудин вә Гәһрәмани бөйүк бир тә'сир ичәрисиндә сусурдулар...

...Кечә енә гапы дөйүлдү. Бу дәфә кәлән диләнчи гадын иди. Хавәр ону көрән кими үрәйиндә бир севинч дуйду, ичәри бурахды... Арвады Фирудин көндәрмишди. Һалыны, яшайышыны, нәйә әһтиячы олуб-олмадығыны сорушмушду. Хавәр тәшәккүр әдиб, һеч шөйә әһтиячы олмадығыны сөйләди. Диләнчи Азады янына чағырды, башыны сығаллады, гучағына алыб алнындан өпдү вә кәтирдийи аяггаблары аяғына кейдирди...»

(М. Ибраһимов).

Мәтн ҹүмлә-ҹүмлә охунур вә феилләр мүәййән әдилир. Шакирдләрдән бири мәтндәки феилләри язы тахтасында языр: утанды, гызармышды, үшүдү, гызынды, йола дүшдү, сусурдулар; дөйүлдү, дуйду, бурахды, көндәрмишди, сорушмушду, сөйләди, чағырды, сығаллады, өпдү, кейдирди.

Шакирдләр һәр бир фе'ли тә'йин этдикдән сонра, онун суалыны да мүәййәнләшдирир вә һал-һәрәкәтин ичрасыны мейдана чыхарырлар. Мәсәлән:

Нә этди?—утанды.—Ким?—Күлназ.

Башга феилләрин дә иш көрәни бу гайда илә тапылыр. Мүәллимин тәләби илә 1—2 шакирд енидән фе'лин тә'рифини сөйләйир: **«Әшянын һал вә һәрәкәтини билдирән нитг һиссәсинә феил дейилир».**

Шакирдләрин иштиракы илә мәтндән сечилмиш феилләр ашағыдакы шәкилдә язылыр:

Һәрәкәт билдирәнләр	Һал билдирәнләр
йола дүшдү	утанды
көндәрмишди	дуйду
сорушмушду	үшүдү
сөйләди	гызынды
чағырды	гызармышды...
сығаллады	
өпдү...	

Мүәллим изаһ әдир ки, һал билдирән феилләр ашынын вәзиййәтини, фикир сөйләнән заман онун нә вәзиййәтдә олдуғуну билдирир (мәсәлән, мән ятағымда **узанмышдым**). Һәрәкәт билдирән феилләр исә чисмин бир ердән башға ерә кечмәсини көстәрир; мәсәлән, **гачды, кетди, йүйүрдү, кәлди** вә с. Бә'зи феилләрин һал вә я һәрәкәт билдирдийини мүәййән этмәк чәтин олур. Белә феилләрдә чисим өз ерини дәйишмәсә дә, енә һәрәкәт билдирир. Мәсәлән: **эшидир, охуюр, данышыр, сөйләйир** вә с. Бу чүр феилләрин һал вә я һәрәкәт билдирдийини исмин тә'сирлик һалынын суаллары илә мүәййәнләшдирмәк олар; әкәр һәмин феилләрдән сонра исмин тә'сирлик халынын суалларыны ишләтмәк мүмкүн оларса, бунлар һәрәкәт билдирән феилләрдир. Мәсәлән: **охуюр**—нәйи?, **сөйләйир**—нәйи?, **билир**—нәйи?, **гурмушду**—нәйи?, **чағырды**—кими?, **эшидир**—нәйи?

Мүәллимин изаһ этдийи мәсәләләр бир кичик мәтн үзәриндә мәһкәмләндирилир.

Эв тапшырығы: 1. Өзүнүздән һал вә һәрәкәт билдирән феилләри олан 6 чүмлә язын. 2. Кими вә нәйи суаллары илә ишләнә билән 5 феил язын. Мәсәлән, танкчылар матор сәсини **эшитдиләр.**

Икинчи дәрс

Эв тапшырыглары йохландыгдан сонра, һал вә һәрәкәт билдирән феилләри айырмаг мәгсәдилә язы тахтасында ики чүмлә язылыр.

1. Кәнч малдарларын мүвәффәгиййәти һамыны **севиндирди.**

2. Кәнч малдарлар әлдә этдикләри мүвәффәгиййәтдән **чох севиндиләр.**

Һәр ики чүмләдәки феилләрин алтындан хәтт чәкилир.

— Биринчи чүмләдәки феил нә билдирир?

— Биринчи чүмләдәки феил һәрәкәт билдирир.

— Сиз буну нә чүр мүәййән этдиниз?

— Биз буну тәләб этдийи суала көрә мүәййән этдик. «Севиндирди» фе'ли кими? суалыны тәләб әдир.

Икинчи чүмләдәки феил дә бу гайда илә мүәййәнләшдирилир. «Севиндиләр» фе'линә кими? вә нәйи? суалы вермәк олмаз. Демәк, бу феил һал билдирир.

Шакирдләр синиф дәфтәрләриндә **отурур, охунду, язды, сөйләйир, ишләнәчәк, дәйишди, көрүндү, дейир** феилләри олан чүмләләр язырлар. Феилләр һал вә һәрәкәт билдирмәсинә көрә шифаһи олараг груплашдырылыр. 3—4 шакирд яздығы чүмләләрдәки феилләри һал вә һәрәкәтә көрә нечә груплашдырдығыны изаһ әдир. Сонра мүәллим ашағыдакы изаһаты верир.

— Ушаглар, дилимиздә ашынын һал вә я һәрәкәтини билдирән сөзләр—феилләр чохдур. Феилләр бизим дилимиздә ән чох ишләнән нитг һиссәсидир. Феилләр мигдарча исимләрдән аз олса да, мүхтәлиф мә'наларда ишләнмәләринә көрә исимләрдән даһа зәнкиндир. Чохмә'налылыг феилләрдә исимләрә нисбәтән даһа чохдур. Нүмунә үчүн «чәкмәк» фе'лини алаг: бу феил өзүндән әввәл мүхтәлиф исимләрә гошуларағ мүхтәлиф мә'наларда ишләнә билир; мәсәлән: **баш чәкмәк, дәрд чәкмәк, әл чәкмәк, сиркә чәкмәк, зәрәр чәкмәк, гол чәкмәк, шәкил чәкмәк, авар чәкмәк, кешик чәкмәк, наз чәкмәк, дад чәкмәк, даг чәкмәк, кеф чәкмәк, гошун чәкмәк, нә'рә чәкмәк** вә с. Мүәллим бу мисалларын чохуну шакирдләрин өзләринә тапдырыр вә һамысыны синиф дәфтәриндә язмағы тапшырыр.

Бундан сонра шакирдләр «тутмаг» фе'лини мүхтәлиф мә'наларда ишләдирләр.

Эв тапшырығы: 1. **Ачмаг** вә **кәсмәк** феилләрини чүмлә ичәрисиндә мүхтәлиф мә'наларда ишләдин.

Нүмунә: Сәдр ичласы ачды. Ушаг сәсини кәсди...

Үчүнчү дәрс

Фе'лин заман вә шәхсә көрә дәйишмәси.

IV синифдә өйрәнилмишдир ки, феилләр һал вә я һәрәкәтин конкрет заманыны, һансы шәхсә аид олдуғуну вә кәмиййәтини дә билдирир.

— Ким дейәр, фе'лин нечә заманы вар?

Мүәллимин бу кичик киришиндән вә суалындан сонра **охумаг, демәк, билмәк** феилләри әввәл индики, сонра кечмиш, даһа сонра кәләчәк заманда ишләдилир (охуюр, охуду, охуячаг...).

— Ким дилимиздәки шәхсләри саяр?
— Шәхсләр кәмиййәтчә нечә чүр олур?
1—2 шакирд шәхсләри садалайыр: 1-чи шәхс: мән—биз
2-чи шәхс: сән—сиз
3-чү шәхс: о—онлар

Бир шакирд охумаг фе'лини индики заманда шәхсә вә кәмиййәтә көрә дәйишдирир:

Мән охуюрам	биз охуюрут
сән охуюрсан	сиз охуюрсунуз
о охуюр	онлар охуюрлар

Икинчи вә үчүнчү шакирд исә һәмин фе'ли кечмиш, кәләчәк заманда шәхсә вә кәмиййәтә көрә дәйишдирир. Бу гайда илә шифаһи чалышмалар апарылыр. **Демәк, билмәк** кими феилләр дә мүхтәлиф заманлара вә шәхсләрә көрә дәйишдирилир.

Мүәллим ашағыдакы мәтни чүмлә-чүмлә охуюр, шакирдләр феилләрин заман, шәхс вә кәмиййәтини көстәрирләр.

«Зоянын гәбринин үстүнә бир дәстә чичәк гойдуг. Сона чичәкләрин һәр нөвүндән бир дәнә сечди, енидән дәстә бағлады вә үстүндә язды: «Зоя Космодемянская адына дәстәнин пионерләриндән». Акиф көзләрини Зоянын шәклинә зилләйиб учадан деди:

— Сән гәһрәман кими яшадын вә гәһрәманчасына һәлак олдун! Мән дә сәнин кими Вәтәними севәчәйәм вә сәнин кими охуячағам!».

— Ушаглар, сиз көрдүнүз ки, һал вә һәрәкәт билдирән сөзләр—феилләр мүәййән заман, шәхс вә кәмиййәт билдирир.

Инди бу сөзләрә дипгәт един (язы тахтасында язылыр): **дөйүш, ярыш, көрүш, саваш, язма, газма...** Бунлар да феилләр кими һал вә һәрәкәт билдирир, лакин бу сөзләри феил адландырмаг олмаз.

— Ким дейәр, бунлар һансы нитг һиссәсидир?

— Бу исимләри һансы хүсусиййәтләринә көрә феилләрдән фәргләндирмәк олар?

— Феилләр конкрет заман, шәхс вә кәмиййәт ифадә едир. Бу сөзләр исә (дөйүш, ярыш, көрүш...) нә конкрет заман, нә шәхс, нә дә кәмиййәт билдирир.

— Ким һал вә я һәрәкәт билдирән бир исим сөйләр?

— **Гачыш** исминдән ким феил дүзәлдәр?

— **Гачды** фе'ли **гачыш** исминдән нә илә фәргләнир?

Бу үсул илә һал-һәрәкәт билдирән 2—3 исим көтүрүлүб, феил кими ишләдилир, йә'ни һәмин исимләрә заман, шәхс вә кәмиййәт билдирән шәкилчиләр әлавә едилир:

«Мәктәбимиздә шаир Сүлейман Рүстәмлә көрүш кечирилди», «Мәктәблиләр шаир Сүлейман Рүстәмлә **көрүшдүләр»...**

1—2 шакирд буқунқу дәрсдә өйрәндийини данышыр.

Эв тапшырығы: Дейишдиләр, охуюруг, ишләмишәм, бахачагсыныз, кәтирир, көрәчәксән феилләринин заманыны вә шәхсини көстәрин.

Нүмунә: Дейишдиләр—кечмиш заман, 3-чү шәхсин чәми.

Дөрдүнчү дәрс

Мәсдәр

Ики—үч шакирд эв тапшырыгларыны охуюр. **Демәк, алмаг, өйрәнмәк** мәсдәрләри индики, кечмиш, кәләчәк заманларда һәр үч шәхсә көрә дәйишдирилир.

— Феил башга нитг һиссәләриндән нә илә фәргләнир?

— Фе'лин нечә заманы вар?

— Дилимиздә нечә шәхс вар?

— Феилләр бу шәхсләрә көрә нечә дәйишир?

Ашағыдакы чүмләләр язы тахтасында язылыр:

Азаддыр **яшамаг, күлмәк** һәвәси. Ленин демишдир: **«Охумаг, охумаг,** енә дә **охумаг». Кәнчлик** дөврүндә **чалышмаг, яратмаг** лазымдыр».

Һәмин чүмләләрдә мәсдәрләрин **(яшамаг, күлмәк, охумаг, чалышмаг, яратмаг)** алтындан хәтт чәкилир.

Мәсдәрин тә'рифи язы тахтасында язылыр: **«Заман, шәхс вә кәмиййәт көстәрмәйиб, ялныз һал вә һәрәкәтин адыны билдирән феилләрә мәсдәр дейилир».**

Мәсдәрин тә'рифи ашағыдакы компонентләрә (тәркиб һиссәләринә) айрылыр:

1. Мәсдәрләр һал вә я һәрәкәтин конкрет заманыны билдирмир.

2. Мәсдәрләр һал вә я һәрәкәтин конкрет шәхсини билдирмир.

3. Мәсдәрләр һал вә я һәрәкәтин конкрет кәмиййәтини билдирмир.

4. Мәсдәрләр һал вә я һәрәкәтин адыны билдирир.

Ашағыдакы феилләр вә онларын мәсдәр формалары язы тахтасында, әләчә дә шакирдләрин синиф дәфтәрләриндә язылырылыр.

отурур—отурмаг
кәзмиш—кәзмәк
язды—язмаг

севәчәкләр—севмәк
дурарсан—дурмаг.

Бу феилләр заман, шәхс вә кәмиййәт билдириб-билдирмәсинә көрә тәһлил әдилир: **отурур**—индики заман, 3-чү шәхсин тәки; **кәзмиш**—кечмиш заман, 3-чү шәхсин тәки... Һәмин хүсусиййәтләр фе'лин мәсдәр формасында да ахтарылыр.

Нәтичә чыхарылыр ки, мәсдәрләр заман, шәхс вә кәмиййәт билдирмирләр. Сонра шакирдләрин диггәти тә'рифин 4-чү компоненти үзәринә чәлб әдилир. Бир шакирд тә'рифдән чыхарылмыш 4-чү компоненти охуюр—«Мәсдәрләр һал вә я һәрәкәтин адыны билдирир». Башга бир шакирд язы тахтасында, галан шакирдләр исә дәфтәрләриндә ашағыдакы чүмләләри язырлар.

1. Бу ил бизим мәктәбдә **ярыш** даһа сәмәрәли кечди.

2. Мәктәбимиздә язычыларла **көрүш** тәшкил әдилмишдир.

Шакирдләрин диггәти бу чүмләләрдәки **ярыш, көрүш** сөзләринә чәлб әдилир. Бунлар морфоложи чәһәтдән тәһлил олунур: суалларын көмәйилә вә төркиб һиссәләринә көрә (көк, шәкилчи) тәһлил әдилмәклә мүәййәнләшдирилир ки, һәмин сөзләр феилдән дүзәлән исимдир. Язы тахтасында бир-бириниң алтында язылмыш бу фе'ли исимләрә мә'нача ән яхын мәсдәрләр тапылыр вә онларын гаршысында язылыр:

ярыш — ярышмаг
көрүш — көрүшмәк вә с.

Биринчи сырадакы сөзләр (феилдән дүзәлән исимләр) икинчи сырадакы сөзләрдән (мәсдәрләрдән) мә'нача фәрглә-нир. Доғрудур, бунларын һеч бириндә конкрет заман вә шәхс анлайышы йохдур, һәр икиси һәрәкәтин адыны билдирир. Бу чәһәтдән һәмин сөзләр бир-бириндән фәргләнмир. Лакин әввәлинчи сөзләрдә (ярыш, көрүш...) әшя мәзмуну, сонракы сөзләрдә исә (ярышмаг, көрүшмәк...) һәрәкәт мәзмуну даһа гүввәтлидир.

Бу мүгайисәдән нәтичә чыхарылыр ки, фе'ли исимләрә нисбәтән мәсдәрләрдә һәрәкәт анлайышы даһа үстүндүр, она көрә дә мәсдәр фе'лин хүсуси бир формасы һесаб олунур.

Эв тапшырығы: Ашағыдакы мәсдәрләри мүхтәлиф чүмләләрдә ишләдин, сонра һәмин мәсдәрләрдән исим дүзәлдәрәк, бунлара аид чүмләләр гурун (көрүшмәк, охумаг, ярышмаг, сүзмәк).

Нүмунә: **Көрүшмәк** һәр ики достун арзусу иди. Нәһайәт, **көрүш** тә'йин әдилди.

Эв тапшырығларынын ичрасыны йохладыгдан сонра, мүәллим изаһ әдир ки, Азәрбайчан дилиндә мәсдәр дә исим кими һаллара көрә дәйишир. **Алмаг** вә **емәк** мәсдәрләри әввәл язылы, сонра исә шифаһи шәкилдә исим кими һаллара көрә дәйишдирилир.

А. Алмаг	кеймәк
Й. алмағын	кеймәйин
Йн. алмаға	кеймәйә
Т. алмағы	кеймәйи
Ер. алмагда	кеймәкдә
Ч. алмагдан	кеймәкдән

Мәсдәр вә исимләрин һалланмасы үзәриндә апарылан мүшаһидәдән ики нәтичә чыхарылыр:

1. Мәсдәрләр дә исимләр кими һалланыр.

2. Мәсдәрләр исим кими һалланаркән мәсдәр әмәлә кәтирән шәкилчиләрин сонундакы г вә к самитләри әйни самитләрлә битән исимләрдә олдуғу кими, йийәлик, йөнлүк вә тә'сирлик һалларда ғ вә й самитләринә чеврилир.

Һәр ики нәтичәни 2—3 нәфәр шакирд тәкрар этдикдән сонра, әввәл язылы, сонра да шифаһи чалышмалар апарылыр. **Кәзмәк, көрмәк, гурмаг, башламаг** мәсдәрләри һәм шифаһи, һәм дә язылы шәкилдә һалландырылыр.

Язы тахтасына чағырылмыш шакирд тахтада, галан шакирдләр исә синиф дәфтәрләриндә язырлар:

китабын — охумағын — охумаг
дәфтәрин — кәлмәйин — кәлмәк
гәләми — кетмәйи — кетмәк
мәктәбимиз — гурмағымыз — гурмаг
әвиниз — әкмәйиниз — әкмәк.

Бир шакирддән исимләрин нисбәт шәкилчиләри гәбул этмәси сорушулур. **Китабын, дәфтәрин, гәләми, мәктәбимиз, әвиниз** исимләриндә нисбәт шәкилчиләринин алтындан хәтт чәкилир. Шакирдләрин диггәти икинчи сырадакы сөзләрә чәлб әдилир. **Охумағын, кәлмәйин, кетмәйи, гурмағымыз, әкмәйиниз** феилләринин мәсдәр формасы охумаг, кәлмәк, кетмәк, гурмаг, әкмәк олдуғу мүәййәнләшдирилир вә үчүнчү сырада язылыр. Сонра биринчи сырада алтындан хәтт чәкилмиш нисбәт шәкилчиләринин икинчи сырадакы сөзләрдә—мәсдәрләрдә дә олдуғу тә'йин әдилир вә бунларын да алтындан хәтт чәкилир. Апарылан мүшаһидә вә мүгайисәдән ики нәтичә чыхарылыр:

1. Дилимиздәки мәсдәрләр дә исимләр кими нисбәт шәкилчиләри гәбул эдир.

2. Нисбәт шәкилчиләри әлавә эдилмиш мәсдәрләрин сонундакы **г** вә **к** самитләри **ғ** вә **й** самитләринә чеврилир.

Чыхарылмыш нәтичәни 3—4 шакирд тәкрар эдир.

Дәрсликдән мәсдәрләрин исим кими һалланмасы вә нисбәт шәкилчиләри гәбул этмәси һаггындакы изаһат охунур вә әвә тапшырыг верилир.

Әв тапшырығы: 1. Сону **г** вә **к** самити илә битән дөрд исим вә дөрд мәсдәр тапыб исмин бүтүн һалларында ишләдин. 2. Биринчи тапшырыгда ишләтдийиниз исим вә мәсдәрләрә нисбәт шәкилчиләри әлавә эдиб, чүмләләр гурун.

Алтынчы дәрс

Шакирдләрдән бири 1-чи, дикәри исә 2-чи тапшырығы охуюр. Сонра үчүнчү шакирд мәсдәрин һалланмасы вә нисбәт шәкилчиси гәбул этмәси һаггында өйрәндикләрини данышыр. Дөрдүнчү шакирд «Мәктәбимиз кәнчләр фестивалына һазырлашыр» чүмләсини язы тахтасында языр вә **мәктәбимиз** сөзүнү морфоложи чәһәтдән тәһлил эдир; онун исим олдуғуну, 1-чи шәхсин нисбәт шәкилчисини гәбул этдийини мүәййән эдир. Бешинчи шакирд «Бизим яхшы охумағымыз Вәтәнә һәдийәдир» чүмләсини язы тахтасына языр вә мүәллимин тәклифинә әсасән **охумағымыз** сөзүнү морфоложи чәһәтдән тәһлил әдәрәк көстәрир ки, бу сөз мәсдәрдир, (әсли «охумаг»дыр), исим кими 1-чи шәхсин (чәм) нисбәт шәкилчисини гәбул этмишдир. Галан шакирдләр дә бу иши синиф дәфтәриндә гейд эдирләр. Сонра бүтүн шакирдләр мүәллимин диктәси илә ашағыдакылары язырлар:

Бир элм **өйрәнмәк** истәдикдә сән,
Чалыш ки, һәр шейи камил билəсән.
Өйрәнмәк далынча кетмишдир бәшәр,
Судан дүрр чыхармыш, оддан да көвһәр.

Бүтүн шакирдләр мүәллимин тапшырығына әсасән һәр ики бейтдәки **өйрәнмәк** мәсдәрини тапыр, онун адлыг һалда олдуғуну мүәййән эдир, сонра һәмин мәсдәри айры-айры чүмләләр ичәрисиндә исмин башга һалларында да ишләдирләр. Мәсәлән, «Бу мәсәләни сәнин дә **өйрәнмәйин** лазымдыр» (йийәлик һал) .....Бу чалышманын ишләнмәсинә тәхминән 4—5 дәгигә вахт верилир. Бундан сонра 2—3 шакирд яздығы чүмләләри охуюр

Мүәллим кечмиш дәрсә екун вурмаг вә ени дәрсә башламаг үчүн ашағыдакы изаһаты верир:

— Ушаглар, сиз көрдүнүз ки, мәсдәрләр феиллә әлагәдар олдуғу кими, исимлә дә әлагәдардыр. Мәсдәр дә исим кими һал вә нисбәт шәкилчиләри гәбул эдә билир. Инди көрәк мәсдәрләрдә, исмә мәхсус даһа нә кими хүсусиййәтләр вардыр.

Язы тахтасына чағырылмыш 1-чи шакирд «**Ишләмәк** бәдәнин чөвһәридир» чүмләсини языр. Синтактик тәһлил әсасында чүмләнин мүбтәдасы **(ишләмәк)** мүәййән эдилир. Нәтичә чыхарылыр ки, мәсдәр чүмләдә мүбтәда ола билир. Мәсдәр чүмләнин мүбтәдасы олдугда ялныз **нә** суалына чаваб олур.

2-чи шакирд язы тахтасында языр: «Һәр шейи вахтында **өйрәнмәйә** чалыш». Морфоложи тәһлил әсасында мүәййән эдилир ки, **өйрәнмәйә** сөзү мәсдәрдир (әсли **өйрәнмәкдир**) исмин йөнлүк һалында ишләнмишдир, чүмләнин тамамлығыдыр. Чүмләдә тамамлыг олан мәсдәрләр **нәйә?, нәйи?, нәдә?, нәдән?,** нә үчүн? вә с. суаллардан бириня чаваб олур. Умуми нәтичә чыхарылыр ки, мәсдәр чүмләнин тамамлыгы олур.

Үчүнчү шакирд язы тахтасында «Охумаг илә һәр сиррин сәбәбини **өйрәнмәк олар**» чүмләсини языр вә мәсдәрләрин (охумаг, өйрәнмәк) алтындан хәтт чәкир. Синтактик тәһлил нәтичәсиндә мүәййән эдилир ки, **охумаг илә** чүмләнин зәрфлийидир, **нечә?** суалына чаваб олур. Умуми нәтичә чыхарылыр ки, мәсдәр чүмләдә зәрфлик ола билир.

4-чү шакирд язы тахтасында «Бизим сон мәгсәдимиз өлкәмиздә коммунизм **гурмагдыр**» чүмләсини языр. Мәсдәрин алтындан хәтт чәкилир. Синтактик тәһлил әсасында мүәййән эдилир ки, мәсдәр чүмләнин хәбәри ола билир. Чүмләнин хәбәри олан мәсдәрләр **нәдир?** вә нә **этмәкдир?** суалларына чаваб олур.

Бүтүн бунлары шакирдләр өз дәфтәрләриндә языр вә нәтичәләри гейд эдирләр.

Екунлашдырычы нәтичәни мүәллим сөйләйир:

дилимиздәки мәсдәрләр чүмләнин баш (мүбтәда вә хәбәр) вә икинчи дәрәчәли үзвләри (тамамлыг, зәрфлик, тә'йин) ола билир.

Ашағыдакы чалышма язылы сурәтдә ишләнилир.

Чалышма: верилмиш чүмләләрдәки мәсдәрләрин һансы чүмлә үзвү олдуғуну көстәрин вә үстүндән суалыны язын.

1. Бу ил мәктәби битирән комсомолчулардан бир нечәси хам торпагларда **ишләмәйә** кедәчәкләр. 2. Ә'ла **охумаг** һәр бир мәктәблинин вәзифәсидир. 3. Инсан яратмаг үчүн яшамалыдыр. 4. Онун Москвая **кетмәк** мәсәләси һәлл эдилмишдир.

Шакирдләр чалышмада верилмиш тәләби еринә етирдик-

дән сонра, ики нәфәр өз ишини охуюр вә сәһвләр башга шакирдләрин көмәйи илә дүзәлдилир.

Эв тапшырығы: 1. Дәфтәрдә яздығыныз гейдләри өйрәнин. 2. **Яшамаг** вә **яратмаг** мәсдәрләрини мүхтәлиф чүмләләрдә мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, зәрфлик вә тә'йин вәзифәсиндә ишләдин, бунларын һансы суала чаваб олдуғуну көстәрин.

Нүмунә: **Яшамаг** (нә?) даһа шән вә фәрәһли олмушдур.

Еддинчи дәрс

Эв тапшырығы йохландыгдан сонра әввәлинчи дәрсләрдә мәсдәр һаггында верилмиш билик кениш тәкрар эдилир. Бир шакирд мәсдәрин тә'рифини сөйләйир вә мәсдәр дүзәлдән шәкилчиләри көстәрир. Икинчи шакирд тә'рифин компонентләрини изаһ эдир, фе'лин мәсдәр формасыны башга феил формаларындан фәргләндирән чәһәтләри сөйләйир. Үчүнчү шакирд мәсдәрин исим кими һалланмасы һаггында гайданы сөйләйир, **ярыш** исмини вә **ярышмаг** мәсдәрини исмин һалларында ишләдир. Дөрдүнчү шакирд мәсдәр дүзәлдән шәкилчиләрин сонундакы **г** вә **х** самитләринин нә заман **й** вә **ғ** самитләринә кечмәсини мисалларла изаһ эдир.

Сонра синифдәки бүтүн шакирдләрин иштиракы илә орфографик чалышмалар апарылыр—сону **г** вә **к** илә битән исимләр вә мәсдәрләр һалландырылыр, бунлара нисбәт шәкилчиләри әлавә эдилир. Белә чалышма тәхминән 5 дәгигә мүддәтинә шифаһи апарылыр.

Бүтүн бу ишләр көрүлдүкдән сонра кечилмишләрин нечә мәнимсәнилдийини мүәййән этмәк үчүн йохлама имла яздырылыр.

ЙОХЛАМА ИМЛА ҮЧҮН МӘТН

Кәндимизин баһары

Колхозумузда яз әкини башланды. Кәндимизин ушағы, бөйүйү күнәшин еничә гыздырмаға башладығы торпаға һүчум этдиләр. Чобанлар мал-гараны еничә яшыллашмаға башлаян чөлләрә сүрдүләр. Отарылмаға апарылан малларын һамысы сағмалдыр. Колхозумузун сүдү, гатығы, гаймағы тә'рифләнмәйә лайигдир. Бизим гошгу һейванларымыз чохдур. Буна бахмаяраг, енә дә тәсәррүфатымызы механикләшдирмәйә чалышырыг. Тәсәррүфатымызын мүхтәлиф саһәләриндә инсан әмәйини машын иши илә әвәз этмәйи гәрара алмышыг. Бу ил гышлаға вә яйлаға көндәрилмиш гоюнларымыз машынла сағылачагдыр.

Кәндимизин баһары үрәйимизи севинчлә долдурур. Алча, зоғал, килас ағачлары чичәкләнмәйә башлайыр. Чайларда сулар артыр. Гушлар охумаға вә ювa тикмәйә тәләсир, ағачлар яшыллашыр. Адамларда исә ишләмәк һәвәси күндән-күнә артыр. Гоча ашыг бу мәнзәрәйә бахыб ширин нәғмәләр охуюр.

Эв тапшырығы: Эвдә «Сөзүн гурулушу» (садә, дүзәлтмә, мүрәккәб сөзләр) бәһсини тәкрар эдин. Өзүнүздән көкү исим, сифәт, сай олан 15 дүзәлтмә сөз язын.

Сәккизинчи дәрс

Башга нитг һиссәләриндән дүзәлән феилләр

Эв тапшырыглары йохланаркән, дәрс илинин әввәлиндә кечилмиш «Сөзүн гурулушу» мөвзуу да тәкрар эдилир. Садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрә аид тә'риф вә гайдалар яда салыныр. Ашағыдакы чүмләләр язы тахтасында вә шакирдләрин синиф дәфтәриндә язылыр.

1. Биз өз Вәтәнимизи **севирик.**
2. Мәктәбимиздә 500-дән чох шакирд **охуюр.**
3. Инди тарлада кәндли дейил, машын **ишләйир,** кәндли исә машыны **идарә эдир.**
4. Шахта баба ичәри **дахил олду** вә шәнлик **башланды.**

Бу чүмләләрдәки феилләр морфоложи (нитг һиссәләринә көрә) тәһлил әсасында мүәййән эдилир вә айрыча язылыр:— **севирик, охуюруг, ишләйир, идарә эдир, дахил олду, башланды.** Һәмин феилләр гурулушча да тәһлил эдилир. Мүәййән эдилир ки, **севирик, охуюруг** феилләри ялныз бир көк вә сөздәйишдиричи шәкилчидән ибарәт олдуғу үчүн садә феилләрдир; **ишләйир, башланды** феилләриндә исә көк вә сөздәйишдиричи шәкилчиләрдән башга, сөздүзәлдичи шәкилчиләр дә вардыр (**ла, лә**), она көрә дә бунлар дүзәлтмә феилләрдир. **Идарә эдир** вә **дахил олду** феилләри ики сөздән ибарәт олдуғу үчүн мүрәккәбдир.

Үмуми нәтичә чыхарылыр ки, феилләр гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олур.

Мүәллимин габагчадан һазырладығы чүмләләри бир шакирд язы тахтасында, галан шакирдләр исә синиф дәфтәрләриндә язырлар.

1. Һәр сәһәр машын асфалт күчәләри **сулайыр.**
2. Кәндимизин мәнзәрәси күндән-күнә **көзәлләшир.**
3. Инғилабдан сонра фәһләләр вә кәндлиләр һәмишәлик **бирләшдиләр.**

4. Нәчибә «5» гиймәт алмаг үчүн чох **чалышды.**

Морфоложи тәһлилин һәр ики нөвүндән (нитг һиссәләринә көрә тәһлил вә сөзүн гурулушуна көрә тәһлил) истифадә әдәрәк, бу чүмләләрдәки феилләр тапылыр, көк вә шәкилчийә айрылыр. Мүәййән әдилир ки, бурадакы феилләрин һамысы дүзәлтмәдир.

Мүәллимин тәклифинә әсасән шакирдләр көкләрин һансы нитг һиссәләри олдуғуну мүәййәнләшдирирләр: **су** (исим), **көзәл** (сифәт), **бир** (сай), **чал** (феил). Үмуми нәтичә чыхарылыр ки, дүзәлтмә феилләр исим, сифәт, сай вә феил көкләриндән әмәлә кәлир.

2—3 шакирд дәрсликдәки дүзәлтмә феилләрә аид изаһаты вә гайдалары охуюр. Шакирдләрин диггәти башга нитг һиссәләриндән феил дүзәлдән мәһсулдар шәкилчиләрә чәлб әдилир (һәмин шәкилчиләр дәрсликдә верилмишдир). Сонра шакирдләр мүәллимин дедийи һәр бир феил дүзәлдән шәкилчийә аид мисаллар сөйләйирләр.

Мәсәлән:—Ким лаш шәкилчиси илә дүзәлән бир феил тапыб чүмлә ичәрисиндә ишләдәр?—Хәстәнин сәһһәти **яхшылашды.** (Бу чалышма шифаһи апарылыр).

Мүәллим дәрси екунлашдырараг шакирдләрә изаһ әдир ки, үмумийәтлә, дилимиздәки әвәзликләрдән феил дүзәлмир. Ялныз **мән** әвәзлийиндән **имсә** сөздүзәлдичи шәкилчиси васитәсилә **мәнимсәмәк** фе'ли әмәлә кәлир. Мәсәлән, «Шакирдләр бүкүнкү дәрси яхшы **мәнимсәдиләр».** Бу чүмләни шакирдләр дәфтәрләринә язырлар.

Эв тапшырығы. Дәрсликдәки һәр ики тапшырығы верилмиш нүмунә әсасында ишләйин. Һәмин сәһифәдәки дүзәлтмә феилләрә аид изаһаты өйрәнин.

Доггузунчу дәрс

Мүрәккәб феилләр

Эв тапшырыгларының йохланмасы вә кечмиш дәрсин тәкрарындан сонра шакирдләрин мүрәккәб сөз һаггында алдыглары кечмиш биликләр яда салыныр. Бир шакирд мүрәккәб сөзләрин тә'рифини сөйләйир: «Ики вә даһа артыг көкдән әмәлә кәлән сөзләрә мүрәккәб сөзләр дейилир». Шакирдләр мүрәккәб сөзләрә аид мүхтәлиф мисаллар сөйләйирләр. Сонра мүәллимин диктә этдийи ашағыдакы чүмләләри дәфтәрләринә язырлар (бир шакирд исә язы тахтасында языр).

1. Алтынчы **бешиллик план** бүтүн өлкәләрин диггәтини Совет Иттифагына **чәлб этди.** 2. **Чохушаглы** аналар орден вә медалларла **тәлтиф әдилдиләр.** 3. Гапы ачыланда **узунсач бир** гыз ичәри **дахил олду.** 4. Ичласда Азәрбайчанын **ағсаггал** гочалары да **чыхыш этдиләр.**

Бу чүмләләр синтактик чәһәтдән (чүмлә үзвләринә көрә) тәһлил әдилир. Шакирдләрин диггәти бүтүн чүмләләрдәки хәбәрләрә чәлб олунур. **Чәлб этди, тәлтиф әдилдиләр, дахил олду, чыхыш этдиләр** сөзләринин мүрәккәб хәбәрләр олдуғу мүәййәнләшдирилир. Бу хәбәрләр морфоложи чәһәтдән тәһлил әдилир, онларын бир мүстәгил вә бир көмәкчи (**эт, ол**) сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлдийи айдынлашдырылыр. Үмуми нәтичә чыхарылыр ки, **ол, эт,** көмәкчи феилләрдир, бунлар чүмләдә һансы сөзә гошулурса, нитг һиссәсинә көрә әсасән мүрәккәб феил, чүмлә үзвүнә көрә исә мүрәккәб хәбәр олур.

Сонра верилмиш чүмләләрдәки башга мүрәккәб сөзләр тапылыр вә онларын нечә көкдән ибарәт олдуғу көстәрилир: бешиллик, чохушаглы, ағсаггал, узунсач.

Мүәллимин тәклифи илә бир шакирд әввәлчәдән һазырланмыш бир мәтни охуюр. Мәтндә **ол, эт** көмәкчи феилләри илә дүзәлән мүрәккәб феилләр тапылыр.

Дәрсин икинчи мәрһәләсиндә һәм мүстәгил, һәм дә көмәкчи феил кими ишләнән феилләр вә бунларын иштиракы илә дүзәлән мүрәккәб феилләр һаггында изаһат верилир. Ашағыдакы чүмләләри бир шакирд язы тахтасында, галанлары исә дәфтәрләриндә язырлар.

1. Ичласдакылар мә'рузәчини яхшы **баша дүшдүләр.**
2. Минкәчевир су-електрик стансиясы **ишә дүшдү.**
3. Топ төрүн ичинә **дүшдү.**
4. Короглу бирдән **нә'рә чәкди.**
5. Бир әл онун бойнундан тутараг **ичәри чәкди.**
6. Мустафа киши стуруб **папирос чәкди.**

Бу чүмләләр әввәлчә морфоложи чәһәтдән тәһлил әдилир вә феилләрин алтындан хәтт чәкилир. Шакирдләр **дүшдү** вә **чәкди** феилләринин садә; **баша дүшдүләр, ишә дүшдү, нә'рә чәкди, папирос чәкди** феилләринин исә ики сөздән әмәлә кәлдикләри үчүн мүрәккәб феилләр олдуғуну мүәййән әдирләр. Сонра синтактик тәһлил йолу илә һәмин феилләрин чүмләдә садә вә мүрәккәб хәбәрләр олдуғу айдынлашдырылыр. Мүәллим шакирдләрин диггәтини **чәкди** вә **дүшдү** феилләринин мә'насына чәлб әдир. Мүшаһидәдән нәтичә чыхарылыр ки, **дүшдү** фе'ли үчүнчү чүмләдә, **чәкди** фе'ли исә бешинчи чүмләдә мүстәгил феил кими ишләнмиш, она көрә дә чүмләнин садә хәбәри олмушдур. Бу феилләр о бири чүмләләрдә өзләриндән әввәлки сөзләрлә бирликдә кәләрәк, өз мүстәгил мә'наларыны

итирмиш вә көмәкчи феил кими ишләнмишдир; мүстәгил мә'наларыны итирмиш феилләр садә феил дейил, өзүндән әввәлки сөзлә бирликдә мүрәккәб феил олур. Белә мүрәккәб феилләр дә чүмләнин мүрәккәб хәбәри олур.

Шакирдләр мүәллимин диктәси илә бу нәтичәни ашағыдакы мәзмунда синиф дәфтәрләринә язырлар:

Дилимиздәки феилләрин бир гисми чүмләдә һәм көмәкчи, һәм дә мүстәгил феил кими ишләнә билир. Белә феилләр мүстәгил мә'нада садә феил, чүмлә үзвү кими исә садә хәбәр олур; көмәкчи феил кими ишләндикдә өзүндән әввәлки сөзлә бирликдә мүрәккәб феил әмәлә кәтирир, чүмлә үзвүнә көрә исә мүрәккәб хәбәр олур. Мәсәлән:

1. Сәһәдчи узагда бир гаралты **көрдү.**

2. Мән бу ил яй тә'тили заманы бағымызда хейли **иш көрдүм.**

Әв тапшырығы: 1. Әдәби гираәт дәрслийиндән **ол, эт** көмәкчи феилләри илә дүзәлән мүрәккәб феилли 6 чүмлә язын; **ол, эт** феилләринин янашдығы сөзләрин һансы нитг һиссәси олдуғуну көстәрин.

Нүмунә: Мәһәммәд Фирузәни **тәбрик этди.**

Ч. ӘһМӘДОВ
педагожи елмләри намизәди.

V СИНИФДӘ Ч. ЧАББАРЛЫНЫН «1905-чи ИЛДӘ» (XII ШӘКИЛ) П'ЕСИНИ НЕЧӘ КЕЧМӘЛИ

Бешинчи синифдә кечилән материаллар мөвзуу чәһәтдән мүхтәлиф, жанр э'тибарилә рәнкарәнкдир. Бу синифдә драм жанрындан нүмунә олараг «1905-чи илдә» п'еси (XII шәкил) дә кечилир.

Програмда Ч. Чаббарлынын тәрчүмеји-һалынын өйрәнилмәсинә бир саат, «1905-чи илдә» п'есиндән верилмиш парчанын тәдрисинә исә үч саат вахт айрылмышдыр.

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, V синифдә «1905-чи илдә» (XII шәкил) п'есинин тәдриси үчүн айрылмыш үч саат вахты ашағыдакы шәкилдә бөлмәк олар:

1. Драмдан верилмиш парчанын охусу (1 саат).

2. Охунмуш парчанын мәзмунунун мәнимсәнилмәси үзәриндә апарылан иш (1 саат).

3. Охунмуш парчанын мәфкурәви вә бәдии тәһлили (1 саат).

Һәр бир дәрсдә мүәллимин кириш сөзү тәдриси чанлы вә мараглы этмәк үчүн ән мүһүм васитәдир. Кириш сөзү конкрет материала әсасланмалы, әсас мәгсәддән яйынмамалы, шакирдләрин яш вә билик сәвијјәсинә уйғун олмалыдыр. Шакирдләрдә кечиләчәк әсәрә мараг вә һәвәс оятмалыдыр. V синифдә «1905-чи илдә» п'есиндән верилмиш парчанын дүзкүн тәдриси вә сәмәрәли мәнимсәдилмәси үчүн мүәллимин кириш сөзүнүн долғун вә мәзмунлу олмасы вачибдир. Чүнки бу синифдә шакирдләр «1905-чи илдә» п'есинин ялныз бир парчасыны өйрәнирләр, һәм дә 12 яшлы шакирдин белә бир әсәри мүстәгил сурәтдә синифдән вә мәктәбдән харич охумасы вә мәнимсәмәси мүмкүн дејилдир. Драмда гоюлан чох мүһүм ичтимаи мәсәләләр һаггында V синиф шакирдләринин яш вә билик сә-

вийyәсинә мүвафиг гыса, айдын, долғун вә тә'сирли мә'лумат вермәк мүәллимдән яхшы педагожи вә әлми һазырлыг тәләб әдир. «1905-чи илдә» п'есинин (XII шәкил) охусуна башламадан әввәл, мүәллим кириш сөзү илә шакирдләри һәмин дәрсә һазырламалы вә онларда һәмин парчаны охуюб мәнимсәмәйә һәвәс оятмалыдыр.

«1905-чи илдә» п'есиндән верилмиш парчаны шакирдләр роллар үзрә охуюрлар. Оху просесиндә шакирдләрин орфоэпия гайдаларына дүзкүн риайәт этмәләринә мүәллим хүсуси диггәт етирмәлидир. Әкәр шакирдләр оху заманы интонасияя, вурғуя, дурғу ишарәләринә—бир сөзлә оху нормаларына дүзкүн әмәл этмәзләрсә образларын мә'нәви аләмини вә заһири портретини айдынлашдырмагда чәтинлик чәкәрләр. Мәсәлән, шакирд, Имамвердинин: «Ай дадибидад, кишини вурдулар!» чүмләсини тәәссүфлү бир интонасия илә, Арамын «Ятын ерә, кәлирләр...» чүмләсини исә хәбәрдарлыг тонунда кәскин бир интонасия илә охуя биләрсә, әсәрин мәзмуну даһа яхшы баша дүшүләр.

Шакирдләрин дүзкүн охумаларына наил олмаг үчүн мүәллимин өзү охуя чидди һазырлашмалы, охуначаг парчанын үзәриндә әввәлчәдән ишләмәлидир.

«1905-чи илдә» п'есиндән дәрсликдә верилмиш һиссәни ахыра гәдәр бүтөв охумагла бәрабәр, һиссә-һиссә дә охумаг олар. Бу шәртлә ки, охунан парчалар һиссәләрә дүзкүн айрылсын, һиссәләрә айрылмыш һәр бир парча аз-чох там фикри ифадә этсин. Унутмамалыдыр ки, шеир вә нәср әсәрләринә нисбәтән драм әсәрләрини һиссәләрә айырмаг вә бу һиссәләрдә бүтөв мәзмуну көзләмәк бир гәдәр чәтиндир. Драм әсәрләриндә һадисәләр, башга жанрлара нисбәтән, бир-бирилә даһа чох әлагәли, зәнчир кими бағлы олур, образлар арасында диалогларла ифадә едилир. Мүәллим мәтн үзәриндә ишләркән бу чәһәтә диггәт вермәли вә һәмин һиссәләри әввәлчәдән мүәййәнләшдирмәлидир. Нүмунә үчүн ашағыдакы диалогу нәзәрдән кечирәк:

«Мүсәлман—А киши, һансы кәнддәнсән?

Эрмәни—Мән Туғданам.

Мүсәлман—А киши, мән дә ораданам ки, Аллаһверди Гәһрәман оғлуну таныйырсанмы?...».

Әлбәттә, оху просесиндә бу диалогу бурада кәсмәк вә башга шакирдләри охутдурмаг олмаз. Она көрә ки, һәмин фикрә диалогун ашағыдакы һиссәси екун вурур:

«Эрмәни—Нечә, Аллаһверди? (башыны чыхарыр) Аллаһверди әлә мән өзүмәм ки».

Мәтнин илк охусундан сонра орадакы чәтин сөз вә ифадәләрин мә'насыны изаһ этмәли вә шакирдләрин лүғәт дәфтәрләринә яздырмалыдыр. Образларын дилиндәки сөзләри, онларын шүур вә сәвиййәләринә мүвафиг ишләтдикләри изаһа әһтияҹлы олан ифадәләри айдынлашдырмаг мәтнин мәзмунуну даһа сәмәрәли мәнимсәмәк үчүн әсас шәртләрдән биридир. Мәтндәки чәтин сөзләри мүхтәлиф вахтда вә мүхтәлиф үсулларла изаһ этмәк олар. Мәсәлән, чәтин сөзләрин бир нечәси оху просесиндә («Калбас», «Рот» («бөлүк» мә'насында), «кирвәнкә» (400 грам), «батман»); бир нечәси исә («мүсәлман», «чаһад», «Әрәсей», «кирдавой», «масдавой», «казак») оху просесиндән сонра хүсуси вахт ичәрисиндә айдынлашдырылмалыдыр. Бу сөзләрин дүзкүн изаһы образларын характерини ачмагда, Чаббарлынын дилдән нечә мәһарәтлә истифадә этдийини нүмунәләрлә көстәрмәкдә мүәллим вә шакирдләр үчүн чох файдалыдыр.

Мәтнин охусундан вә чәтин сөзләрин изаһындан сонра мүәллим мүсаһибә үсулу илә охунмуш парчанын мәзмунунун мәнимсәнилдийини йохламалы, әвдә шакирдләрин мүстәгил ишләри үчүн суал вә тапшырыглар вермәлидир. Бунун үчүн ашағыдакы суал вә тапшырыглардан истифадә этмәк мәсләһәтдир:

1. Эрмәни илә мүсәлман һарада атышырдылар?
2. Онлар атышаркән нә үчүн бир-бирини һәдәләйирдиләр?
3. Бәс нечә олду ки, онлар бир-бирләрини таныдылар?
4. Имамверди Аллаһвердидән нә истәйир вә Аллаһверди өз достуна нечә чаваб верир?
5. Аллаһверди («көпәй ушағы бир иш көрдүләр ки, иш олсун»,—дейәркән, кими нәзәрдә тутур?
6. Мәтндәки аталар сөзләри вә халг ифадәләрини лүғәт дәфтәриндә язын.
7. Охудуғунуз парчада ән чох нә хошунуза кәлди, нә үчүн? вә с...

Мүәллимин көстәриши вә тәләбләри үзрә шакирдләр әвдә мәтн үзәриндә мүстәгил ишләйир, верилмиш тапшырыглары ичра едирләр.

Бә'зи мүәллимләрин этдийи кими әв тапшырығына йүнкүл бир иш кими бахмамалы, она әввәлчәдән һазырлашмалы вә һәр дәрсин сонунда ән азы беш дәгигә вахт айырмаг, верилән тапшырыг вә чалышмалары изаһ этмәк лазымдыр. Бу саһәдә габагчыл мүәллимләрин яхшы иш тәчрүбәси вардыр. Тавус районундакы Пушкин адына орта мәктәбин дил-әдәбийят мүәллими Ә. Һүсейнов әвдә шакирдләрин мәтн үзәриндә мүс-

тәгил ишләринә хүсуси диггәт верир. Бачарыглы мүәллим Әскәр Хәлилов мүхтәлиф үсуллардан истифадә әдәрәк, синифдә кечдији мәтн үзәриндә шакирдләри мүстәгил ишләдир. О, мәтн охуноб гуртардыгдан сонра, шакирдләрин әвдә тәкбашына чалышмаларыны истигамәтләндирмәк үчүн мүвафиг план верир. Онун V синифдә «1905-чи илдә» п'есинин XII шәклинин мәтни үзрә вердији план да бу чәһәтдән характеркидир:

1. Охудуғунуз парчада һансы дөврүн һадисәләриндән бәһс олунур?
2. Аллаһверди вә Имамвердинин чаризмә мүнасибәти нечәдир?
3. Бу парчада Азәрбайчан халгы илә әрмәни халгынын достлуғуну көстәрән нүмунәләри сечин.
4. Мәтндәки аталар сөзү вә халг ифадәләрини сечиб, дәфтәринизә язын вә әзбәрләйин.
5. Чәтин сөзләрин мә'насыны өйрәнин.

Нөвбәти дәрсдә, вердији планын нә шәкилдә ичра едилмәсини йохламагла Әскәр мүәллим мәтнин нечә мәнимсәнилдијини айдынлашдырыр вә шакирдләр үчүн гаранлыг галан мәсәләләри изаһ едир.

«1905-чи илдә» п'есинин XII шәкли үзрә айрылмыш икинчи саатда биринчи дәрсдә верилән чалышма вә тапшырыглары йохламалы, я мүсаһибә үсулу илә, я да айры-айры шакирдләри диндирмәклә мәтнин мәзмунуну нағыл этдирмәлидир. Биринчи саатда верилән тапшырыгдан истифадә әдәрәк ашағыдакы мүсаһибәни апармаг олар:

Суал: Әрмәни илә мүсәлман ким идиләр вә һарада атышырдылар?

Чаваб: Онлар, һәр икиси Гарабағын Туғ кәндинин сакинләри идиләр. Әрмәнинин ады Аллаһверди, азәрбайчанлынын ады исә Имамверди иди. Гапы-гапыя гоншу олан бу ики дост, чаризмин фитнәкарлыгы нәтичәсиндә бир-бириндән айры дүшмүш вә Бакы күчәләринин бириндә дүшмән кими вурушурдулар.

Суал: Бәс нечә олду ки, онлар бир-бирини таныдылар?

Чаваб: Сәнкәрдә һәдәләшәркән, мүсәлман әрмәнијә дејир: «Мәнә дә гарабағлы дејәрләр, кишисән тәкбәтәк кәл, гаралдым көзүнүн алтыны». «Гарабағлы» сөзүнү эшидәркән әрмәни севинир, горхусу азалыр вә «дүшмәниндән» Гарабағда кимләрдән олдуғуну сорушур. Мүсәлман, Евлахдан о үзә бүтүн гарабағлылары таныдығыны сөјләјир. Әрмәни Гарабағда мәшһур олан уста Муханы сорушдугда, мүсәлман «Зурначы Муханы? Онун затыны таныјырам»,— дејә чаваб верир. Белә ликлә, онлар сәсләриндән бир-бирләрини таныјараг, силаһларыны кәнара атыб, доғма гардаш кими гучаглашырлар.

Суал: Имамверди Аллаһвердидән нә истәјир вә Аллаһверди өз достуна нечә чаваб верир?

Чаваб: Имамверди Аллаһвердидән бир-ики патрон истәјир, Аллаһверди исә она белә чаваб верир: «Ахтарсан, әлә мәнимки дә аздыр. Ала, дөрд дәнә верим, анчаг мән өлүм атанда үзү бәри тутмаясан. Сән өләсән, көпәј ушағы бир иш көрдүләр ки, иш олсун? Ара ердә халгы вердиләр гырғына...».

Суал: Аллаһверди «көпәј ушағы бир иш көрдүләр ки, иш олсун»—дејәркән кими нәзәрдә тутур?

Чаваб: Аллаһверди бу сөјүшлә онлары бир-биринин үстүнә галдыран дүшмәнләри: әрмәни вә Азәрбайчан буржуазијасыны, әлчә дә гардаш гырғыны төрәдән чаризми нәзәрдә тутур.

Бу төрздә суал-чаваб охунмуш парчанын сонуна гәдәр давам этдирилмәлидир. Мәзмун үзрә ишин ахырында, екун заманы охунмуш парчада адлары чәкилән, лакин өзләри иштирак этмәјән Әјваз, Бахшы, Набат вә Күлсүм образлары һаггында да бир нечә сөз демәли, онлары шакирдләрә танытмалыдыр.

Синифдә мәтн үзәриндә башга ишләр дә апармаг олар. Мәсәлән, шакирдләрин фәал иштиракы илә образларын данышыг тәрзләри илә онларын характерини ачмаг үчүн һазырлыг апармаг вә с. мүмкүндүр. Мүәллим, Имамвердинин данышығындан «Истәр күллү Әрәсеј ијғылыб кәлсин, еримдән төрпәнән дејиләм» чүмләси илә «Русија» сөзүнү «Әрәсеј» төрзиндә төләффүз әдән образын шүур сәвијјәсини, савадыны, дүнякөрүшүнү, төбии вә чанлылығыны шакирдләрә чох асан ајдынлашдыра биләр.

Чәфәр Чаббарлынын аз сөзлә бөјүк мә'на ифадә әдән бир сәнәткар олдуғуну, онун образларын данышығындакы аз сөз вә ифадәләрлә ичтимаи һадисәләри изаһ этдијини көстәрмәк мәгсәдилә XII шәклин сонунда Арамын: «Атан казаклардыр...» ифадәси үзәриндә даянмаг олар. Бу икичә сөзлә Чаббарлы чаризмин фитнәкарлығыны, милли гырғын төрәтмәк үчүн онун алчаглығыны көстәрмишдир.

Нәтичә олараг демәк лазымдыр ки, мәтн үзәриндә мүхтәлиф чалышмалар вә тапшырыглар нәтичәсиндә верилмиш парчаны даһа кениш вә мөһкәм мәнимсәтмәк вә шакирдләрин дүнякөрүшүнү артырмаг мүмкүндүр. Бу шәртлә ки, икинчи саатда истәр мәтнин мәзмунуну йохларкән, истәрсә дә мәтн

үзәриндә шакирдләри мүстәгил ишләдәркән онлара сәрбәстлик верилсин, суаллара һәр бир шакирд баша дүшдүйү шәкилдә, мүстәгил чаваб һазырласын вә мәтнин мәзмунуну садә, рәван, айдын бир тәрздә нағыл әдә билсин. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк дейил ки, шакирдин данышығына мүәллим истигамәт вермәли вә нәзарәтсиз бурахмалыдыр. Әксинә, шакирдин сәһв фикрини, дүзкүн олмаян данышығыны дәрһал дүзәлтмәли вә истигамәтләндирмәлидир. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирд суаллара мәтндән чыхараг чаваб версин, мәзмуну нағыл әдәркән мәтнә яхын данышсын, өз сөзләри, өз ифадәләри илә мәтни нечә мәнимсәдийини көстәрсин. Яхшы мүәллим о мүәллимдир ки, онун шакирди өйрәндийи ени мәтн васитәсилә тәдричән өз данышығыны вә дүнякөрүшүнү зәнкинләшдирир, мәтнин мәзмунуну айдын, көзәл вә сәлис ифадә әдә билир. Яхшы шакирд исә о шакирддир ки, онун өзүнә мәхсус көзәл данышығы, зәнкин сөз әһтияты, айдын вә дүзкүн ифадә тәрзи вардыр.

Мәзмунун мәнимсәнилдийини йохладыгдан, мәтн үзәриндә ишләри гуртардыгдан сонра, дәрси екунлашдырыб, әвә тапшырыг вермәклә мөвзу үзрә айрылмыш икинчи дәрс саатыны гуртармаг олар. Әвдә шакирдләрин мүстәгил ишләмәләри вә мәтнин тәһлилини сәмәрәли тәшкил этмәк үчүн ашағыдакы суал вә тапшырыг кифайәтдир:

1. Охудуғунуз парчада һансы образлар иштирак эдир вә онлар һаггында нә дейә биләрсиниз?

2. Ашағыдакы диалогу әзбәрләйин вә орадакы «буну һансы ағыллы этди?» чүмләсини изаһ эдин:

«...—Сән аллаһ, Аллаһверди, бир патрон вер мәнә.

— Ахтарсан, әлә мәндә дә аздыр. Ала, дөрд дәнә верим. Анчаг мән өлүм атанда үзүнү бәри тутмаясан. Сән өләсән көпәй ушағы бир иш көрдүләр ки, иш олсун. Ара ердә халгы вердиләр гырғына...

— Доғрудан, ай Аллаһверди, бу нә ишдир көрдүләр. Буну һансы ағыллы әләди?

— Һеч билмәк олур нечә ишдир? Мәнә нә дүшүб, кәлим сәнин илә әлбәяха олум...».

Програм үзрә «1905-чи илдә» п'есинин XII шәклинин V синифдә тәдрисинә айрылмыш ахырынчы саат охунмуш парчанын тәһлилинә сәрф олунмалыдыр. Шакирдләр мәтни охудугдан вә ону әсаслы сурәтдә мәнимсәдикдән сонра, тәһлилдә чәтинлик чәкмәйәчәк, әсас мәсәләләри дүзкүн изаһ әдәчәкләр. Демәли, дүзкүн оху, мәтнин сәмәрәли мәнимсәнилмәси, эйни

заманда шакирдләри тәһлилә һазырлайыр вә бу сәһәдә мүәллимин көрәчәйи ишләри асанлашдырыр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр һәмин парчаны тәһлил әдәркән ашағыдакы нөгсанлара йол верирләр:

1) апарылан тәһлил конкрет парча әсасында дейил, үмумиййәтлә «1905-чи илдә» п'еси үзрә олур;

2) тәһлил просесиндә мәтнә мүрачиәт эдилмәдийинә көрә фикирләр гуру, йоручу вә үмуми сөзләрдән ибарәт олур;

3) бә'зи мүәллимләр дидактик принсипләри көзләмир вә синфин сәвиййәсиндән «йүксәк» тәһлил апарыр, һәддиндән чох әлавә ситатлар кәтирир вә беләликлә, әсл мәтләбдән узаг дүшүрләр.

Бу нөгсанлара йол вермәмәк үчүн нечә һәрәкәт этмәли?

V синифдә һәмин парчаны тәһлил әдәркән шакирдләр ашағыдакы мәсәләләри билмәлидирләр:

1. Мәтндә иштирак әдән образлар кимләрдир вә онларын һансы хасиййәтләри вардыр.

2. Охунан парчанын әсас идеясы нәдән ибарәтдир.

Бу парчанын тәһлилиндә ән чох Аллаһверди вә Имамверди образларынын үзәриндә даянмаг лазымдыр. Һәр ики образ һаггында шакирдләрдә там тәсәввүр яратмаг үчүн республикамызын халг артисти Мустафа Мәрдановун вә Әли Гурбановун бөйүк усталыгла яратдыглары Аллаһверди вә Имамверди образларынын шәкилләриндән эяни васитә кими истифадә этмәк чох яхшыдыр.

Аллаһверди вә Имамверди образларынын характеристикасы даһа чанлы вә мараглы олмаг үчүн белә бир мүсаһибә апармаг олар:

Мүәллим: Аллаһверди кимдир?

Шакирд: Аллаһверди Гарабағын Туғ кәндиндә яшаян йохсул бир эрмәнидир.

Мүәллим: Онун һансы хасиййәтләри вардыр?

Шакирд: Аллаһверди садә, йолдаша, доста сәмими вә мещрибан, дүшмәнә гаршы исә кинли вә гәзәблидир.

Мүәллим: Имамверди кимдир?

Шакирд: О да Гарабағын Туғ кәндиндәндир. Эрмәни Аллаһвердинин гапы бир гоншусу вә яхын достудур. Өзү дә азәрбайчанлыдыр.

Мүәллим: Бәс онун һансы хасиййәтләрини таныйырсыныз?

Шакирд: Имамверди дә Аллаһверди кими садә, өз дост вә йолдашларына сәмими бир адамдыр.

Мүәллим: Бәс нә үчүн онлар сәнкәрдә дүшмән кими вурушурлар?

Шакирд: Чаризм ингилаби һәрәкатын гаршысыны алмаг үчүн һийләјә әл атмышдыр. О, гапы-гапыя гоншу олан бу ики досту бир-биринин үзәринә галдырмагла онларын башыны гатмаг вә ингилабдан чаныны гуртармаг истәјирди.

Мүәллим: Дүшмәнин бу һийләси баш тутдуму?

Шакирд: Дүшмәнин бу һийләси баш тутмады. Аллаһверди вә Имамверди сәнкәрдә бир-бирини таныдылар вә силаһларыны кәнара атыб доғма гардаш кими гучаглашдылар.

Мүәллим: Ким охудуғумуз парчадан Аллаһверди вә Имамвердинин сәмими достлуғуна аид мисаллар көстәрә биләр?

Шакирд бу ики гоншунун достлуғуна, сәмими рәфтарына аид мисаллар көстәрир.

Мүәллим: Ким охудуғумуз парчадан Аллаһверди вә Имамвердинин шикајәтләрини көстәрән чүмлә вә ифадәләрә нүмунә көстәрә биләр?

Шакирд нүмунәләр көстәрир. (**«Аллаһверди**—Аллаһ бунларын әвини јыхсын, јыхдылар мәхлугун эвини. **Имамверди**—Доғрудан, ај Аллаһверди, бу нә ишдир көрдүләр. Буну һансы ағыллы этди... јыхдылар касыб-кусубун эвини» вә с.).

Мүәллим өз мүсаһибәсини белә екунлашдыра биләр:

— Ушаглар, охудуғумуз парчадакы Аллаһверди вә Имамверди образлары Азәрбајчан халгы илә эрмәни халгының рәмзидир. Ч. Чаббарлы бу образларын шәхсиндә ики гардаш халгын әсрләр бою меһрибан дост вә сәмимијјәтлә јашадығыны, дүшмәнә гаршы биркә мүбаризә этдијини көстәрмишдир. О, Аллаһверди вә Имамвердинин достлуғуну көстәрмәклә Азәрбајчан халгы илә эрмәни халгының мөһкәм вә сарсылмаз телләрлә бир-биринә бағлы олдуғуну сөјләмишдир. Мәзмундан көрдүјүмүз кими, һеч бир дүшмән һийләси вә фитнәкарлығы чәтин дәгигәләрдә белә Аллаһверди илә Имамвердинин гардашлығыны сарсыда билмир, әксинә, онлары бир-биринә даһа да јахынлашдырыр. Аллаһверди илә Имамвердинин шәхсиндә үмумиләшән халглар достлуғу Совет һакимијјәти илләриндә даһа да мөһкәмләнмиш вә өз күчүнү ән чидди имтаһан күнләриндә, ән ағыр дәгигәләриндә белә бир даһа сүбут этмишдир.

Тәхминән V синиф шакирдләринин јш вә билик сәвијјәсинә мүвафиг белә бир нәтичә үчүн дәрсликдәки материаллар кифајәтдир.

Мүәллим бу әсәрә екун вураркән, шакирдләрин халглар достлуғу һаггында синифдән вә мәктәбдән кәнар охудуглары әсәрләр вә өјрәндикләри материаллары да нәзәрә алмалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, габагчыл мүәллимләр әдәбијјат тәдрисиндә халглар достлуғунун тәблиғинә хүсуси диггәт верир вә бу мүнасибәтлә шакирдләри мүвафиг әлавә әдәбијјат вә тапшырыглар үзәриндә ишләдирләр. Бакыдакы 25 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ш. Чәбрајылова јолдашын бу саһәдә јхшы иш үсулу вардыр. Онун дәрс дедији синфин шакирдләринин мүталиә дәфтәрини вәрәгләркән, бу саһәдә чох мараглы вә мәзмунлу гејдләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Будур, шакирд «Л.» дәфтәринә бу сөзләри язмышдыр:

— Мән јајда Көј көлә пионер дүшәркәсинә кетмишдим. Орада Борис адлы бир пионерлә дост олдум. О, эрмәни иди. Өзү дә Ханлар районундан кәлмишди. Борис V синфи ә'ла битириб, VI синфә кечмишди. О, мүхтәлиф моделләр һазырлаја билирди. Мән ондан аәроплан моделини һазырламағы өјрәндим. Дүшәркәдә достлуғумуз чох сәмими кечди. Биз инди бир-биримизлә тез-тез мәктублашырыг.

Буну да гејд этмәк лазымдыр ки, әдәби гираәт материаллары ичәрисиндә «1905-чи илдә» п'есиндән V синифдә кечилән XII шәкил шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә ән дәјәрли бир материалдыр. Мүәллим доста вә јолдаша сәмими олмаг, чәтин ишләрдә она әл тутмаг кими бүкүн дә һәр бир совет мәктәблиси үчүн вачиб олан бу нәчиб сифәтләри ашыламаг ишиндә бу парчадан кениш истифадә әдәр, өз ағыз тикәсини азәрбајчанлы Имамвердидән әсиркәмәјән эрмәни Аллаһвердинин сәмими достлуғуну, гардашлығыны, эрмәни Арамын јохсул вә ач анасына ағыр күндә әл тутан азәрбајчанлы Имамвердинин гајғыкеш образларыны һәмишә нүмунә көстәрә биләр. Бу сифәтләр кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә бүкүн дә бизә лазымдыр.

Ə. ƏFƏNDİZADƏ
филолоҝи елмләри намизәди.

ОРФОГРАФИЯДАН ӘЯНИ ВӘСАИТ

Мәктәбләримизин узун иллик тәчрүбәси көстәрмишдир ки, Азәрбайҹан дили дәрсләриндә мүхтәлиф әяни вәсаитдән кениш истифадә едилмәси дәрсин мараглы кечмәсинә вә өйрәдилән мөвзуун шакирдләр тәрәфиндән яхшы мәнимсәнилмәсинә бөйүк тә'сир едир.

Сон илләрдә грамматика вә язы гайдаларына аид хүсуси әяни вәсаитин нәшр едилмәси бу саһәдә мүәллимләримизин ишини бир гәдәр чәтинләшдирмишдир. Доғрудур, габагчыл мүәллимләр бу чәтинлийини өһдәсиндән бачарыгла кәлә билирләр, өзләри мүхтәлиф әяни вәсаит дүзәлдиб дәрсдә бунлардан кениш истифадә едирләр. Лакин бу әяни вәсаитин бир чоху мүхтәлиф чәһәтләрдән, хүсусилә мәзмун вә гурулуш чәһәтдән нөгсанлы олур.

Бә'зи мүәллимләр мүхтәлиф мөвзулара аид өзләри әяни вәсаит дүзәлтмәйи бачармадыгларындан, тәкчә дәрсликдәки схемләри вәрәгләрә көчүрмәклә кифайәтләнирләр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, методик әдәбийатымызын мүәллимләримизә бу саһәдә көмәк көстәрмәсинә бөйүк әһтияҹ вардыр. Буну нәзәрә алараг, мәчмуәдә бир нечә әяни вәсаитин схемини нәшр етдирмәйи файдалы һесаб етдик.

Ашағыда верилмиш схемләр ялныз орфографияның тә'лими илә әлагәдардыр. Бунлар програм материалына уйғун олараг тәртиб едилмишдир. Сөз көкләриндә саитләрин язылышына аид олан сон үч схемдә орфографик чәһәтдән нисбәтән чәтин мәнимсәнилән сөзләр әһатә едилмишдир. Бунлардан «Саитләр» мөвзууну кечәркән истифадә едилә биләр. Эйни гайдада самитләрин орфографиясына аид дә әяни вәсаит дүзәлтмәк олар. Белә әяни вәсаитдән нәинки тәкчә орфография мәшғәләләриндә, эйни заманда сәһвләрин тәсһиһинә аид мәшғәләләрдә дә истифадә етмәк файдалыдыр.

Үмумийәтлә, орфографияя аид әяни вәсаитдән дәрсдә истифадә едилмәклә бәрабәр, шакирдләрдә орфографик вәрдишләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә бунлары бир мүддәт синифдә көркәмли ердән асмаг олар.

Схемләри әяни вәсаит һалына салмаг техникасы чох асан вә садәдир. Яхшы әл габилийәти олан һәр бир мүәллим бунлары шакирдләрин көмәйилә һазырлая биләр. Бунун үчүн тушдан вә я ади мүрәккәбдән истифадә олунмалыдыр. Фәргләнмәк үчүн схемләрдәки галын-гара шрифтләр вәрәгәдә гырмызы рәнкдә верилмәлидир. Мисаллар язы хәттилә, галан сөзләр исә чап хәттилә олмалыдыр.

Чинкилтили самитләрин орфографиясы

Сону һәм т, һәм дә д кими тәләффүз едилән сөзләр д илә язылыр	Сону һәм ч, һәм дә ҹ кими тәләффүз олунан сөзләр ҹ илә язылыр	Сону һәм с, һәм дә з кими тәләффүз едилән сөзләр з илә язылыр	Сону һәм к, һәм дә г кими тәләффүз едилән сөзләр к илә язылыр
кәнд	ағаҹ	Алмаз	пәләнк
гәнд	тураҹ	Араз	түфәнк
сүд	ямаҹ	палаз	нәһәнк
гурд	мөһтаҹ	Хачмаз	күлүнк
ганад	Сираҹ...	гарпыз	хәрчәнк
күкүрд...		ярпыз...	әһәнк...

Исимләрин һалланмасы
(Шәкил, сәтир, синиф, шеир)

А.	шәкил	сәтир	синиф	шеир
Й.	шәклин	сәтрин	синфин	ше'рин
Йн.	шәклә	сәтрә	синфә	ше'рә
Т.	шәкли	сәтри	синфи	ше'ри
Е.	шәкилдә	сәтирдә	синифдә	шеирдә
Ч.	шәкилдән	сәтирдән	синифдән	шеирдән

Шәкилчиләрин орфографиясы

Ики чүр язылан шәкилчиләр		Дөрд чүр язылан шәкилчиләр	
Сон һечасында галын саит олан сөзләрдә	агач, палыд, улдуз, тор → лар, да, дан...	Сон һечасында додагланмаян галын саит олан сөзләрдә	агач, палыд → лы, дыр
		Сон һечасында додагланан галын саит олан сөзләрдә	улдуз, тор → лу, дур
Сон һечасында инчә саит олан сөзләрдә	мәктәб, билик, күзкү, көз → ләр, дә, дән...	Сон һечасында додагланмаян инчә саит олан сөзләрдә	мәктәб, билик → ли, дир
		Сон һечасында додагланан инчә саит олан сөзләрдә	күзкү, көз → лү, дүр

Феил көкләриндән исим вә сифәт дүзәлдән бә'зи шәкилчиләрин орфографиясы

Кар самитлә битән феил көкләриндән сонра кәлән шәкилчиләр			Чинкилтили самитлә битән феил көкләриндән сонра кәлән шәкилчиләр	
	Исим дүзәлдәнләр	Сифәт дүзәлдәнләр	Исим дүзәлдәнләр	Сифәт дүзәлдәнләр
Галын саитли сөзләрдә	гы, гу	гын, гун	ғы, ғу	ғын, ғун
	асгы, пусгу	сатгын, тутгун	чалғы, вурғу	азғын, йорғун
Инчә саитли сөзләрдә	ки, кү	кин, күн	ки, кү	кин, күн
	битки, сүрткү	кәскин, күскүн	верки, бөлкү	әзкин, үзкүн

Да, дә бағлайычыларының орфографиясы

Да, дә шәкилчи олдугда	Да, дә бағлайычы олдугда
1. Һал, һәрәкәт вә әшянын ерини билдирир. (О, Бакыда яшайыр.)	1. Фикри вә я сөзләри бир-биринә бағлайыр. (Ариф дә, Әли дә э'лачыдырлар.)
2. Аһәнк ганунуна әсасән ики чүр язылыр: **(да, дә).**	2. Аһәнк ганунуна әсасән ики чүр язылыр: (да, дә).
3. Ерлик һалда ишләнән сөзләрин суалларында да да, дә шәкилчиләри иштирак әдир. (Китабда—нәдә? Бағда—һарада?)	3. Һеч бир суала чаваб олмур. Суал һәмин бағлайычыдан әввәлки сөзә аид верилир (Мән дә шакирдәм—Ким? Мән).
4. Һәмишә вурғу гәбул әдир.	4. Вурғусуз тәләффүз әдилир.

Иди, имиш көмәкчи фейлләринин орфографиясы

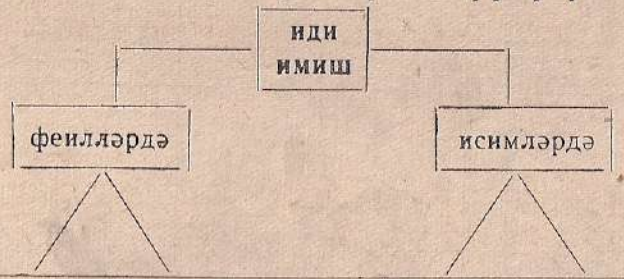

Саитлә битән фейлләрдән сонра айры язылыр	Самитлә битән фейлләрдән сонра битишик язылыр	Саитлә битән исимләрдән сонра айры язылыр	Самитлә битән исимләрдән сонра-айры да язылыр, битишик дә
кәлә **иди**	алачагды (мыш) кәләрди (миш)	тәләбә **иди**	китаб иди
көрмәли **иди**		араба **иди**	китабды
кәлә **имиш**	охумушду (муш)	тәләбә **имиш**	китаб имиш
көрмәли **имиш**	көрүрдү (мүш)	араба **имиш**	китабмыш

Илә гошмасынын орфографиясы

Илә гошмасы айры языларкән бир шәкилдә (илә), сөзә битишдирилдикдә исә ики шәкилдә (ла, лә) язылыр.

Саитлә битән сөзләрдән сонра айры язылыр	Самитлә битән сөзләрдән сонра һәм битишик, һәм дә айры язылыр.
тәйярә **илә**	ат **илә-атла**
буғда **илә**	күл **илә-күллә**
күзкү **илә**	даш **илә-дашла**
орду **илә**	йолдаш **илә-йолдашла**

Илә зәрф дүзәлдән шәкилчи олдугда һәмишә битишик язылыр: **тамамилә, хүсусилә, сүр'әтлә, чәсарәтлә** вә с.

Ки бағлайычысынын орфографиясы

Ки шәкилчи олдугда	Ки бағлайычы олдугда
1. Исмә вә заман зәрфләринә гошуларағ сифәт дүзәлдир. (Бағдакы, эвдәки, дүнәнки).	1. Ики садә чүмләни бир-биринә бағлайыб, мүрәккәб чүмлә дүзәлдир. (О көрдү ки, узагдан ики атлы кәлир).
2. Аһәнк ганунуна уйғун олараг дөрд чүр язылыр.	2. Ялныз бир шәкилдә язылыр.
3. Гошулдуғу сөз һансы? суалына чаваб олур. (Ахшамкы—һансы? чөлдәки—һансы?)	3. Һеч бир суала чаваб олмур.
4. Вурғу гәбул әдир.	4. Вурғу гәбул этмир.

Гоша саитли сөзләрин орфографиясы

аид	мүәййән
аилә	мүәллим
баис	мүәссисә
даир	мүасир
даирә	мүаличә
даима	мүавин
каинат	шүар
Наил	шүчаәт
саир	сәадәт
саит	шүур
фаиз	мүдафиә
хаин	пионер
шаир	радио
зәиф	театр

Дүзкүн язмағы өйрәнин

Һәм э (е), һәм дә э илә дейилән ашағыдакы сөзләр э (е) илә язылыр:

кениш	секаһ
керчәк	әнмәк
кери	әкиш
кен	әркән
неһрә	әртә
пендир	әнли
пенчәк	әркәк

Һәм ө, һәм дә э (е) илә дейилән ашағыдакы сөзләр ө илә язылыр:

гөвс	мөвге
дөвләт	мөвзу
дөврән	нөв
зөвг	нөвбә
көвдә	өвлад

Дүзкүн язмағы өйрәнин

Һәм а, һәм дә э илә дейилән ашағыдакы сөзләр а илә язылыр:

давам
араба
аяг
гала
там
тахт
хата
гадаған
галай
раһат
саламат
халча

Һәм э, һәм дә а илә дейилән ашағыдакы сөзләр э илә язылыр:

дүшмән
гәһрәман
кәнаф
кәтан
гәбул
тәзә
хәмир
һәя
кәнаф
бәрабәр
һәмән
хошбәхт

М. ГАСЫМОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты.

Н. НӘРИМАНОВУН ГРАММАТИКА ДӘРСЛИКЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Көркәмли партија вә дөвләт хадими, бөјүк язычы вә публисист Нәриман Нәриманов дилчилик мәсәләләри илә дә мәшғул олмуш, дилимизин Азәрбајчан вә рус мәктәбләриндә, еләчә дә рус дилинин Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдриси мәсәләсинә хүсуси фикир вермиш вә бир сыра дәрсликләр тәртиб етмишдир.

Нәриман Нәримановун грамматика дәрсликләриндән биринчиси 1899-чу илдә Бакыда нәшр едилмиш «Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» адлы китабдыр. Бу мүхтәсәр грамматика дәрслији рус вә Азәрбајчан мәктәбләриндә азәрбајчанча охуян ушаглара көмәк мәгсәдилә тәртиб едилмишдир. Һәмин дәрслик кириш, фонетика, морфолокија, синтаксис вә чалышмалар һиссәләриндән ибарәтдир. Китабын һәчмчә кичик олмасына бахмајараг, мүәллиф бурада бир сыра мәсәләләрин изаһында, өзүндән әввәл Азәрбајчан дилинә аид грамматика китаблары язанлардан хејли ирәли кетмишдир.

Н. Нәриманов әсәрин кириш һиссәсиндә әрәб вә фарс дилләринин мәнфи тә'сиринә гаршы чыхыр, әрәб әлифбасынын нөгсанларыны, бу әлифбанын Азәрбајчан дили сәсләри үчүн мүвафиг олмадығыны, язы илә тәләффүз арасындакы фәргләри вә бүтүн бунларын нәтичәси олараг языда әмәлә кәлән долашыглыглары гејд едир. О, орфографијада олан бу һәрчмәрчлијин арадан галдырылмасы зәруријјәтиндән бәһс әдәрәк языр: «Үмид әдирик ки, мә'рифәтли әһл-гәләм гардашларымыз язымызда олан бу мүшкүлатә диггәт әдиб, јохарыда зикр олунан нөгсанлары бир-бир язымыздан көтүрәрләр».

Бундан сонра Н. Нәриманов әсәри язмагда гаршыја нә кими мәгсәд гојдуғундан, Азәрбајчан дилинин бир ана дили

кими мәктәбләрдә тәдрис едилмәсинин әһәмијјәтиндән бәһс едир. О, әсәрин киришиндә мүәллимләрә бир сыра методик көстәришләр дә вермишдир.

Мүәллиф әсәрин фонетика бәһсиндә мүхтәлиф һәрфләрдән вә сәсләрдән бәһс едир. О, сәсләрин бөлкүсүнү верир.

Н. Нәриманов сәсләри әввәлчә ики гисмә бөлүр: а) һәрфи-самитә (сәссизләр); б) һәрфи-мә'суттә (сәсли һәрфләр).

Сәсли һәрфләр дә өз нөвбәсиндә ики ерә ајрылыр: а) долу сәсли һәрфләр; б) бош сәсли һәрфләр. Әсәрдә верилән мисаллардан ајдын олур ки, мүәллиф долу сәсли һәрфләр дедикдә галын саитләри; бош сәсли һәрфләр дедикдә исә инчә саитләри нәзәрдә тутмушдур (дост, пут, үзүм вә дәмир сөзләриндә олдуғу кими).

Фонетика бәһсиндән сонра, әсәрдә нитг һиссәләринин изаһы башланыр. Бурада һәр бир нитг һиссәсинә конкрет тә'риф верилмишдир. Исим бәһсиндә Азәрбајчан дилиндәки исимләрин үмумилији (исми-чинс) вә хүсусилији (исми-хас), тәклији (мүфрәд) вә чәмлији көстәрилир. Н. Нәриманов ким? вә нә? суалларына чаваб верән сөзләри грамматик әшја адландырмышдыр.

Әсәрдә исимләрин һалланмасында да бә'зи хүсусијјәтләр нәзәрә чарпыр. Нәриманова көрә, Азәрбајчан дилиндә исимләр едди һалда дәјишилир. О, исмә һал адлары вермәмиш, онлары ялныз сыра сајлары илә адландырмышдыр.

Шүбһәсиз, мүәллифин ишләтдији бу һаллар һәм ондан әввәл язылмыш әсәрләрдәки һалланма үсулундан, һәм дә мүасир дилимиздәки һалланма үсулундан бә'зи чәһәтләрлә фәргләнир. Мә'лум олдуғу кими, Нәримановдан әввәл Азәрбајчан дилинә аид грамматика китаблары язан Мирзә Казым бәј, Л. Будагов, Әбүлһәсән бәј Вәзиров вә башгалары өз әсәрләриндә исим һаллары сырасында «чағырыш» (звательный) һалы адланан бир һал да ишләтмишләр; мәсәлән: Әј ата!

Лакин Н. Нәриманов, Азәрбајчан дилини бир ана дили кими даһа дәриндән өјрәтмәји гаршысында мәгсәд гојдуғундан, һәмин мүәллифләрдән фәргли олараг, Азәрбајчан дилинин руһуна ујғун олмаян исмин чағырыш һалыны әсәриндә ишләтмәмишдир.

Мүасир дилимиздә ишләнән һалларла Нәримановун ишләтдији һаллар тәртиб системинә көрә тамамилә мүвафигдир. Фәрг ялныз «биркәлик һал» адланан һалын мүасир дилимиздә ишләдилмәмәсидир. Лакин, 1939-чу илә кими грамматика

дәрсликләриндә исмин белә бир һалы сахланылырды. Исим һалларынын Нәриманов тәрәфиндән верилән сырасында да фәргли чәһәт нәзәрә чарпыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, Нәримановун әсәриндә чыхышлыг һалы ерлик һалындан әввәл кәлир.

Нәриман Нәриманов сайлардан вә сифәтләрдән айрылыгда дейил, «исми-әдәд» вә «исми-сифәт» ады илә исимлә бирликдә бәһс этмишдир. Белəликлә, о, исим бәһсиндә сифәтләрдән, сифәт дәрәчәләриндән, сайлардан (мүәллиф үч нөв сай гәбул әдир: мигдар, сыра вә кәср), кичилтмә исимләрдән, ер билдирән исимләрдән (исми-мәкан) данышараг бу бәһси битирир.

Мүәллиф тәчрүбәли бир мүәллим кими бу бәһсләрдән һәр бириниң тәдрисиндә педагожи вә психоложи чәһәтләри нәзәрә алмыш вә дәрсдә ардычыллыға чидди риайәт этмишдир. Мәсәлән, әсәрдә сайлар үч гисмә бөлүнүр: а) мигдар сайлары (сай көстәрән әдәдләр), б) сыра сайлары (мәртәбә көстәрән әдәдләр); в) кәср сайлары (мәсәлән, ярым, үчдә бир).

Н. Нәриманов сайын нөвләрини изаһ этмәк үчүн ашағыдакы чүмләләри верир: «Бир айда 30 күн вар. Бу гырх китабдан бири мәнимдир. Алтынчы дәфә сизин яныныза кәлирәм, инди анчаг эвдә тапдым. Мәктәбдә әввәлинчи шакирдә бир яхшы китаб бағышладылар».

Бу мисаллардан көрүндүйү кими, әввәлчә мигдар сайы, (отуз), сонра кәср сайы (гырхда бир), даһа сонра исә сыра сайлары (алтынчы, әввәлинчи) ардычыллыгла верилмишдир. Дәрслийин башга бәһсләриндә дә ардычыллыг принсипи чидди сурәтдә көзләнилир.

Әсәрин сифәт бәһсиндә мүәллиф башлыча олараг, Азәрбайчан дили сифәтләринин дәрәчәләриндән, сифәт дүзәлдән шәкилчиләрдән бәһс әдир.

Сифәтләрдән сонра дәрсликдә әвәзлик (зәмир) бәһси кәлир. Н. Нәриманов әвәзлийи изаһ әдәрәк языр: «Зәмир (әвәзлик) бир исим тәкрар олунмасын дейә о исмин еринда ишләнән кәлмәләрдир».

Әвәзлик һаггында верилән бу изаһат һазыркы мәктәб грамматикаларымызда верилән изаһата уйғундур. Әвәзликләр: шәхс көстәрән әвәзликләр, зәмир-изафи, зәмир-нисби, зәмир-вәсфи вә зәмир-ишарәт ады илә беш гисмә бөлүнмүшдүр. Әсәрдә бунларын һәр бири һаггында айрылыгда мә'лумат вардыр.

Әсәрин морфолокия бәһсиндә феилләрә кениш ер верилмишдир. Бурада фе'лин гурулушча нөвләри, заманлары, фе'лин формалары вә с. һаггында данышылыр.

Дәрслийин морфолокия бәһсиндә дилимиздә ән чох ишләнән нитг һиссәләриндән зәрф, гошма, бағлайычы вә нидалардан бәһс олунур.

Нәриман Нәримановун хидмәтләриндән бири дә әсәриндә дилимизин синтактик хүсусиййәтләринә даир мүәййән дәрәчәдә мә'лумат вермәсиндән ибарәтдир. Мә'лум олдуғу кими, Мәһәммәд Әфшарын. «Фәнни-сәрфи-түрки» әсәри мүстәсна олмагла, XIX әсрдә профессор М. Казым бәй, Л. М. Будагов, Новочеркаси кимназиясынын мүәллими Әбүлһәсән бәй Вәзиров вә бир сыра башга мүәллимләр тәрәфиндән Азәрбайчан дилинә аид язылан грамматикаларда синтаксисә олдугча аз ер верилмишди. Һәмин мүәллифләр өз әсәрләриндә «синтаксис» ады алтында чүмлә үзвләрини садаламагла кифайәтләнмишләр. Н. Нәриманов исә онлардан фәргли олараг, әсәрдә Азәрбайчан дилинин синтактик хүсусиййәтләринә аид даһа кениш мә'лумат вермәйә чалышмышдыр.

Синтаксис бәһсиндә чүмлә үзвләриндән данышылыр. Онларын һәр бирисинә конкрет тә'риф верилир. Бундан сонра, мүәллиф чүмләләрини, хүсусән табели мүрәккәб чүмләләрини изаһына кечир. О, табели, мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән чүмләләрдән әсас фикри ифадә әдән вә мүстәгил чүмләни «әсл кәлам» (баш чүмлә), мүстәгил вә баш чүмләйә табе олуб, ону изаһ әдән вә тамамлаян чүмләни исә «бәян әдән кәлам» (будаг чүмлә) адландырмышдыр. Мүәллиф фикрини айдынлашдырмаг үчүн «Дүнәнки шәхси мән көрдүм, сөз демәдим, чүнки янында адам вар иди» мисалыны верир. Сонра һәмин чүмләни мүәллиф ашағыдакы кими ики һиссәйә айырыр: 1) Дүнәнки шәхси мән көрдүм, сөз демәдим; 2) чүнки янында адам вар иди.

Н. Нәримановун мүәййән этдийинә көрә, бурада биринчи чүмлә баш чүмлә (әсл кәлам), икинчи чүмлә исә будаг (бәян әдән кәлам) чүмләдир.

Табели мүрәккәб чүмләни тәшкил әдән чүмләләрдән баш чүмләнин мүстәгил вә әсас фикри ифадә әдән чүмлә, будаг чүмләнин исә баш чүмләйә табе олараг, ону изаһ әдән чүмлә олмасы һаггында Нәримановун ирәли сүрдүйү фикир мүасир грамматика дәрсликләриндәки фикирлә тамамилә мүвафигдир. Әсәрдә Азәрбайчан дилиндә будаг чүмләләрин баш чүмләйә **чүнки, зира, ондан өтрү ки, һансы ки** бағлайычыларынын васитәсилә бағландығы гейд олунмушдур. Әсәрин мүрәк-

кәб чүмлә бәһсиндә табели мүрәккәб чүмләләрдә будаг чүмләләрин ери, дурғу ишарәләри вә с. һаггында да изаһата тәсадүф олунур.

Н. Нәриманов дәрслийин методик чәһәтинә даһа чидди фикир вермишдир. Әсәрдә материалларын сечилмәси, дәрсликдән тәләб олунан әсас гайдалар: асандан чәтинә, яхындан узаға, айры-айры мөвзулара аид мисалларын чохлуғу вә бир сыра башга чәһәтләр нәзәрә алынмышдыр. Мүәллиф һәр бир нитг һиссәсинә вә чүмлә үзвүнә конкрет вә асан тә'риф верир.

Русча тәһсил алан шакирдләрин ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә Н. Нәриманов һәр бир бәһсин русча адыны да вермиш вә әсәриндә рус терминолокиясындан демәк олар ки, кениш сурәтдә истифадә этмишдир.

Чалышмаларда верилмиш мисаллар олдугча садә вә айдындыр. Бунларын әксәрийәти бәдии әсәрләрдән көтүрүлмүшдүр.

Әсәрдә шакирдләрин орфографик савадынын артырылмасы чәһәти нәзәрә алынмышдыр. Язы ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә Нәриманов биринчи дәфә олараг, Азәрбайчан дилиндә дурғу ишарәләри вә онларын ишләдилмәси гайдалары һаггында мә'лумат вермишдир.

Н. Нәримановун грамматика китабларындан икинчиси «Самоучитель русского языка» китабыдыр. Бу китаб 1899-чу илдә тәртиб эдилмиш вә Бакыда нәшр олунмушдур. Чәмиси 48 сәһифәдән ибарәт олан бу мүхтәсәр китабча рус дилини тәкбашына өйрәнәнләрә көмәк мәгсәдилә тәртиб олунмушдур. Әсәрин кириши ндә охуюрут: «Бу китабча о шәхсләрдән өтрүдүр ки, вахтында русча охумайыб, анчаг инди русча охумағы вә язмағы өзләри үчүн лазым билирләр...».

Нәриман Нәриманов бурада да тәчрүбәли бир мүәллим вә дилчи кими, педагожи вә психоложи моментләри, асандан чәтинә, яхындан узаға принсипини вә с. нәзәрә алмышдыр. Китабча элә педагожи усталыгла тәртиб эдилмишди ки, Нәримановун өзүнүн гейд этдийи кими «...охуян сарыдан бир балача диггәт олунса ярым ай эрзиндә бу китабчанын көмәклийи илә шәхс русча язмаг вә охумаг биләрди».

Бу чәһәти нәзәрә алараг, Н. Нәриманов китабын әввәлиндә рус дили сәсләри илә Азәрбайчан дили сәсләринин мүгайисәсини верәрәк рус дилинин спесифик сәсләриндән айрылыгда бәһс эдир. Рус дили һәрфләринин өйрәдилмәсинә китабда 12 дәрс айрылмышдыр. Һәр бир дәрсдә 2, 3, бә'зән дә 4 һәрфин өйрәнилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Мүәллиф һәрфләрин охунмасы үчүн дә 12 дәрс айырмышдыр. Белә ки, биринчи дәрсдә

һәрфләрин охунмасы, икинчи дәрсдә һәмин һәрфләрин сәлигә илә язылмасы тәләб олунур. Китабда айры-айры дәрсләр үчүн сечилмиш мәтнләрин һәчми тәдричән бөйүдүлүр, нүмунә үчүн верилән чүмләләрин сайы артырылыр. Әлбәттә, бу, педагожи вә психоложи чәһәтдән олдугча әһәмийәтли принсипдир.

Дәрсләрдән сонра исә үч чәдвәл үзрә языда вә чапда ишләнән рус дили һәрфләри изаһ эдилир.

Китабын икинчи һиссәсиндә исим, сифәт, сай вә феилләр һаггында гыса мә'лумат вардыр. Бурада русча вә азәрбайчанча мәтнләр верилир, онларын ичәрисиндән нитг һиссәләринин сечилмәси тәләб олунур. Бу һиссәдә материалларын сечилмәси вә онларын ерләшдирилмәси, дәрсликдән тәләб олунан бүтүн ганун-гайдалар нәзәрә алынмышдыр. Мәсәлән, китабын лап ахырында верилмиш кичик һекайә элә дәгиг сечилмишдир ки, дәрсликдә верилән бүтүн мәсәләләр бурада тәкрар олунур.

Юхарыда гейд этдийимиз кими Н. Нәриманов Азәрбайчан дилинин рус мәктәбләриндә тәдриси мәсәләсинә дә бөйүк әһәмийәт верирди. Бу мәгсәдлә дә о, «Самоучитель татарского языка для русских» (Бакы, 1900-чү ил) китабыны тәртиб этмишдир. Бу китаб һәчм э'тибарилә әввәлки ики китабдан бөйүкдүр. Лакин бу дәрсликдә дә Н. Нәриманов Азәрбайчан дилини руслара өйрәтмәйи гаршыда мәгсәд гойдуғундан, ишин нәзәри чәһәтинә дейил, практик чәһәтинә даһа чох диггәт етирмишдир. О, дәрсликдә Азәрбайчан дилинин өйрәнилмәси ишини асанлашдырачаг ән яхшы методик үсуллардан истифадә этмишдир.

Дәрсликдә 12 һекайә вә лүғәт верилмишдир. Бундан элавә охуну асанлашдырмаг үчүн 4 һекайә рус һәрфләрилә чап эдилмишдир.

Дәрсликдә әввәлчә сәсләрин нөвләриндән, онларын тәләффүз гайдаларындан бәһс эдилир.

Нәриманов тәләффүзү чәтин олан сәсләр үзәриндә хүсуси олараг даяныр. Дәрсликдә сәсләрин охунмасы үчүн 13, язылмасы үчүн исә 7 дәрс ерләшдирилмишдир.

Әлифбанын өйрәдилмәсиндән сонра мүәллиф билаваситә Азәрбайчан дилинә мәхсус олан нитг һиссәләринин изаһына кечир. Нитг һиссәләриндән исим, сифәт, сай, феил, әвәзлик вә с. һаггында мә'лумат верир. Бурада да, енә нитг һиссәләринин нәзәри чәһәтдән изаһына дейил, биринчи нөвбәдә, онларын практик чәһәтдән өйрәдилмәсинә диггәт етирир. О, һәр бир нитг һиссәсиндән сонра элә дәгиг мәтн сечиб ишләтмишдир ки, охучу һеч бир чәтинлик чәкмәдән һәмин мәтндән бу вә я

дикәр нитг һиссәсинә мәхсус олан хүсусиййәтләри айырд әдә биләр.

Мүәллиф, бә'зән бу вә я дикәр нитг һиссәсинин баша дүшүлмәсини асанлашдырмаг мәтсәдилә, дәрсликдә суал-чаваб методундан да истифадә әдир. Дәрслийин лап ахырында русча -азәрбайчанча вә азәрбайчанча-русча лүғәт верилмишдир. Мәтнләрдә раст кәлинән бир сыра чәтин сөзләр лүғәт һиссәсиндә изаһ әдилир.

Совет дөврүндә Азәрбайчан дилчилийи һәртәрәфли инкишаф этмишдир. Нәриман Нәримановун XIX әсрдә грамматика китабларында ирәли сүрдүйү бир чох мәсәләләр инди дәриндән тәдгиг олунмушдур. Мәктәбләримиз үчүн мүкәммәл грамматика дәрсликләри язылмышдыр. Лакин Н. Нәримановун грамматика дәрсликләри бүкүн дә өз элми вә методик әһәмиййәтини итирмәмишдир.